

[illegible]

तत्र न च ब्रह्मकारेदिति वाच्यं तादृशसर्गित्यान्वयस्यानुभवेनैव साध-
नत्वं लक्षणाच्च नानाधर्मोक्तं प्रज्ञाकार्यतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्वर्णन-
स्थिते समुचितस्य प्रमाणित्यव्ययेन द्वित्यादिबोधने द्विवचनार्थि-
काभाङ्गं ननु तादृशैकधर्म्यावच्छिन्नं परित्यज्य तयाविधा वचनार्थाव-
च्छिन्ने वतो धवस्तदिरावित्यादिबोधनयोः स्तदिरवोच बोधप्रसङ्ग इति
नान्वयम् । घटघटेत्यादिष्वस्य घटवचनसोप्यादिकस्य घटतद्घटेत्यादि-
कस्य च कर्मिण्यवयवस्य निवयवत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यक्षेण
त्वन्तोत्र तादृशनामनिबन्धो घटाकार्य इत्युक्तं अतएव समस्यमान
वदात्तबोधावच्छेदकत्वोपां वच निधोभेदकत्वेन इत्युक्तं साधुस्य
सूत्रवाच्यं चार्थे इत्युक्तं इति यागिनिः प्राह । अतएव भेदसमसमुच्च-
यार्थकं च प्रत्यक्षमन्तर्भाष धवस्तदिरवोचोक्त्यादिकं विग्रहस्य प्रदुष्टते
इत्याः समुदाहरते च तत्र निधोभेदप्राप्त्यर्थं चकार इत्यं धीतत्वत्वेन
कायाभ्युपनिषादौ तत्पटावेः धीताद्यभिप्रायेऽपि धीतत्वत्वत्पटाद्योः
वदात्ततावच्छेदकयोः रस्येव भेदः सुवर्णस्तु विलं न तत्र प्रज्ञाकार्ये-
त्येति प्रमाणित्यव्ययेन धीतत्वत्वे तस्य बाधात् सुवर्णद्वित्वादेकादृश
सम्बन्धेनैव प्रज्ञाकार्यसाक्षात्प्राप्तात् परन्तु प्रज्ञाकार्यतावच्छेदकयोः धीतत्व
व्यवहारयोरेव सात्त्वित्ववैविध्यात् अतएव साधुकारभक्तसंयोग
नाशेऽप्यकार्यमन्त्रं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुवर्णकत्वस्य
कार्यप्रत्यक्षेऽन्वयमभिधिक्षुनाचार्येण आत्यभिप्रायकमेकवचनमिति
मुच्यदिरवाचकानभिहितम् । अतएव च प्राणाः स्मर्त्तुं तादः
वज्रप्राः क्षान्तिगोदेकदेवदौ इत्यत्र च द्विवचनमद्विधा क्षान्तिगोभूतदो
नेकदेवदोभयपदवाचा इत्यर्थः सुभूत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते । यदि
च घटद्वयसम्बन्धेऽपि भूतत्वे धीतत्वतावच्छेदकः प्रयोगः स्यात् धीतत्व
पटलोभवाव्यवस्य वच सत्त्वादेवं धीतत्वत्वेन भेद इत्यादितः ननु
वदतादेवोपपन्नसङ्गत्वं तदंशे सुवर्णद्वित्वस्य प्रकारान्तरित्यादि

सूक्ष्मनीकस्य तथा मोक्षो ध्यानरत्नाशयिणः साधुत्वार्थमेव कथं हि कथं
मिति वदन्ति । विद्यते विन्दति विवर्णीकनविद्वद्भाष्य विवर्त
रत्नादिग्रन्थे । न विद्वद्भाष्येनोपस्थापयः । किन्तु सत्तत्त्वार्थकतादृश-
धातुत्वेनैव । अत्रपाठ्यवोः पदार्थयोर्भेदेऽपि हरिश्च हरिकाविका
प्रयोक्तात् समानग्रन्थयोर्हन्तृप्रत्ययार्थेयोक्तत्वात्तद्विषयेन हरिका
विकान् भुक्तभुक्ताभ्यामेव हरिश्चपदाभ्यामपुनश्चित्तवोर्हन्ताग्रहणोर्वाधः
इती मस्याविकाराप्युक्तरीत्यैव हरिश्चपदां तिलुक्पञ्चोदकमिति
अन्वया हरिश्चरी मस्याविकारि प्रयोक्तापत्तेः । इती च हरिश्चयेति
विग्रहकाले यत्र हरिश्च इत्यादितः समस्तमानपदार्थानामानवादात्
संस्थाजमकथं तत्तत्संस्थावच्छिन्नस्यार्थकस्य चतुस्त हन्तादिपद-
लोत्तरत्वेन प्रतिसंज्ञितमेव हन्तादिपदं तत्तत्प्रविवक्षार्थस्य चतुस्तका
योचकं तदप्रतिसंज्ञाने तु भुक्तमेव हरिश्चदं विष्णुवचोः सिंहचक्ष
येकका चक्षुषी शक्तिभूतमेव वा यत्र विग्रहकसुचर्चस्य द्वित्वारेः
समासाप्रतिपाद्याभिनयसाधुधाविधद्वित्वचित्वात्तर्भावेन, हन्तृत्वेना
साधुत्वादुक्तकमेवैकयोः यत्तुः शलाकापरि ह्यस्यचमिकादेः कानि
कारेयोक्तनिबन्धस्यासम्भवात् अकाले येकस्थानि चेतिविग्रहे च हन्-
तामीत्येकयोः मनुजद्विरत्वाकस्यामाकार्यैरभिहितत्वात् हंसचक्षुषी
च हन्तृत्वं हंसहंस्यविरूपप्रयोक्तात् तत्रापि पुंसां शिवाः काक्ये हन्त-
मुजिह्वेहंसीपदस्य चोपे पुंसांशित्वान् सत्तमेव हंसीपदमनुसक्त्या क्री
पुंसवोर्वाधः तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे क्रीहंसतस्तु हंसहंसत्वात्
विभिन्नत्वाभ्यामेकस्याः प्रत्येकस्यवा वा ग्रहादेन । यत्तु तत्र हंस
पदमेव चक्षुषका हंसीत्वेन शक्त्या च हंसत्वेन बोधार्थं सुचर्चस्तु पुं
सां हंसचक्षुष्येति वत्तु हंसत्वमयोक्तत्वात् इति जतं तत्र सत्तर्कानि क्री
हंसमहंसत्वयोः पदार्थकत्वार्थेद्वयोर्मिथोमेद्विरुद्धेन हन्ताग्रहण
मेकमेवस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्वया अटवट्टाविकानि हन्ताग्रहण

इति च संज्ञायेति विद्यतेति संज्ञा इत्येतोऽसंज्ञकसंज्ञकयोः प्रामुख्ये
 दीक्षावशमः दुन्दुभी च दुन्दुभिषेति विग्रहे दुन्दुभी सुन्दराभि-
 षत्तुभिर्भोज्यमन्त्राद्ये पुंस्त्रिभुजैश्च दुन्दुभिर्भुजैश्च विग्रहस्तथा तद्वि-
 शेषकत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्रिभुजं युक्तं च युक्तत्वा इत्यर्थे युवानाभि-
 षत्तुभिर्भुजैश्च युवतीभिर्भुजैश्चोर्वाधा वरटाहसौ चत्वारसावसावि-
 त्वादेः तु क्रीडुंस्त्रयोर्भुजैश्च विग्रहात्पुनरुक्तत्वात्तुः दण्डावर्धन
 प्रकरणे प्राज्ञावाचस्पत्येदित्यादि प्राज्ञावत् प्राज्ञावी च इतिविग्रहे
 प्रामुख्यदिक्षा प्राज्ञावत्प्राज्ञावत्प्राज्ञावत्तुः । स्वयमेवा चेत्तत्र एवैव
 हे चेत्तत्र हे उभौ चेत्तत्र चेत्तत्र उभौ चत्तत्र तित्तत्र इत्यत्र च
 विग्रहे चत्तत्रादिरेकत्रेव इत्यतएव । याम्यामेकत्रचेत्तत्रचेत्तु
 क्रीडुंस्त्रयोर्भुजैश्चमन्त्रार्थं सावप्येव इत्युक्तं तु पुंस्त्रिभुजं युक्तं तत्र
 मेकत्र मेकाचेत्तत्र मेका इत्यत्रापि युक्तं चत्तत्रमेकायां चत्तत्र मेकायं
 प्रसिद्धपदस्य चत्तत्रमेकायामनेकमेकीवाप्यवशमः । केच मन्त्रिणां
 मन्त्रिणां चेत्तत्र मन्त्रिणा इत्यत्रापि मन्त्रिणां चत्तत्र मन्त्रिणां
 चत्तत्र चत्तत्रचेत्तत्र चत्तत्रात्तत्र तु चत्तत्रादेरयाम्बलात् पुंस्त्रिभुजं
 वरन्तु क्षियाः तथा मन्त्रमात्रं मन्त्रमात्रचेत्तत्र मन्त्रमा इत्यत्रापि सत्त्वा
 मेकायत्तत्वात् वरन्तु वरन्तु इत्यर्थे वरन्तु इत्यत्रापि तत्राचार्यक-
 त्वात् चत्तत्र भूता चेत्तत्र भूतावित्तत्र पुनश्च दुहिता चेत्तत्र
 पुत्रावित्तत्र च विद्यतेचेत्तत्रेऽपि चत्तत्रं दुहितापदं युक्तं प्रसि-
 द्धत्वादेव भ्रातृभूमिः पुत्रकन्ययोश्चावशमः । व्येकपुत्रदुहितोक्त-
 त्वेदे मन्त्रिणा चत्तत्रादेरित्यादिकत्वं प्रयोगः परिचितानीकः । तत्र
 मेकचेतिविग्रहे चत्तत्रादिना वरन्तु इत्युक्तं कृत्वा चावित्तत्रापि युक्तं
 मेकादिपदमनुसृत्यतएव मेकायवशमः तत्र च त्वेकादिविग्रहे चत्तत्र
 वरन्तुचत्तत्रादिपदमनुसृत्ये तु पूर्वस्यैव चत्तत्रादेर्येव चत्तत्रादे-
 र्नास्ति युक्तमित्यादायमुक्तमेवैव वरन्तुचत्तत्रादेर्येव चत्तत्र

[illegible]

द्वन्द्वं विभज्यते ।

हौ भेदावस्य शब्दोलौ समाहायेतरेतौ ।

एकान्यवचनासाङ्गान्हागेपादान्तस्य सा ।

अथ इन्द्रस्य हो भेदो समाहार इत्येतद्व्यं प्राकृतसिद्धौ तत्रैव
नमोऽन्यसुवाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः तथाविजसुवाकाङ्क्षेतरेतरा
प्राक्प्राप्तं हस्तकमित्यादिना हि करचरकादीनां वृत्तानामप्यवगत-
वेषकचनमेव प्रमाणं प्रवृत्तिरावित्यादौ विनयनादिः यदिच्छान्ति-
विदेहादिभ्योऽपि तु यदिच्छान्तिनां कथितः लिङ्गिरिति चिन्तयन् मया
इत्येवोक्तौ अर्थधारणेन यथा अस्मात्प्राप्तिसिद्धान्तैरिति निमित्तमादौ ।

काम्यव्यासभाष्य चतुर्थः ।

सद्वृत्तस्यैव नान्यथा सत्यं सत्यं सत्यं ।

धातुसङ्गमवदसमासः स त्वनासः ।

धातुसङ्गां निष्पन्नं यस्मैऽप्यदं प्रत्याप्तादनुत्तरं सत् वाह-
राद्यैश्च येषं प्रत्ययसमर्थं तादृशार्थकान्वयपदकः समासः उपपद्यते च यः
कुम्भकारः सीरपायीत्यादौ त्वयवदसमासे धातुसङ्गां निष्पन्नं
कर्त्ताद्यर्थं वादादिवदं प्रत्याप्तादनुत्तरं सन्न कर्त्तादेरन्वयबोधकत्वं
चान्नभिभूतिव्यादौ तु तत्त्वत्वे निभादिवदं तादृशार्थं तादृशमपि
न धातुसङ्गां निष्पन्नमिति तद्वा दासः ।

निभञ्जते ।

कारकैर्नोपपदकः बहुविधोऽयमिति भ्रमः ।

कर्त्ताकर्त्ताद्युपपदभेदाद्भेदविधयस्तैः ।

कारकैर्नोपपदकः भ्रमं सार इत्यादाद्युत्तमानादिः कर्त्ता कुम्भकारः
सीरपायीत्यादौ कर्त्ता कल्पयः पार्श्वश्च इत्यादौ करत्वं उक्तायात्
वहन्मृद् इत्यादावपराशवं सञ्जयः कुम्भकारः इत्यादावधिकारकमुपपदं
कम्पनादनुत्तरं कुम्भायि दृश्यते दृश्यते च, त्रस्तभूवनिष्ठादौ कारक
भिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यस्यनेकविधत्वं ननु कारकभाजोप-
पदकत्वात् बहुविधत्वं श्रुत्याधिकारार्था विभाजकाधावादिति सूत्रं
अप्यप्युक्तसमासः परन्वयवपदस्यैव नाना समकालैव तस्य सार्थ
बोधने कृतवन्तास्तत्र केवकस्य तस्य प्रयोगः ।

यौगिकेषु प्रथमप्रतिपदितान् नाम चक्षयति ।

यन्नाम तद्वितं यच्च तत्कर्म सद्यदर्शकम् ।

तद्वचं तत्कर्म तच्च तद्वितासं निभञ्जते ।

यद्यपि नामोत्तरतद्वितत्वं तद्वितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं यज्जगुषो
प्राचोद्यादौ वाचिरित्यादौ कथायकमेव तद्वितासं भाजि यज्जगि
वाहन्मं नाम यच्च तद्वितं वाहन्नामपूर्वप्रतिपदं सखाहन्नामपूर्वप्रतिपदं
येषु तत्तर्कं तादृशानुपूर्वप्रतिपदं तद्वचमपि तादृशार्थं तद्वितासं

कालेर्जयः पञ्चतिसदामिनादिकन्तु कालैः कः प्रायेण ॥ तद्विषयः
तस्यापि कथामि यः श्रद्धापादितं कथयितुमीयं श्रावयेदपि तद्विष-
येषाम्मादजाजायोजादेवांसंयत् इति कथम् ॥

हृदयं नाम सचचिदि ।

अज्ञातार्थान्वितकार्यधीकृत् स्यात्तुल्यं भवेत् ।

संज्ञासूत्रस्य सप्तमं सूत्रं संज्ञासंज्ञा नाम संज्ञासंज्ञा ।

यद्वात्सर्गान्वितसार्धमन्वयोऽर्थं प्रति साहचर्यानुपूर्व्यमन्विष्टस्य
यत्कृतो निश्चयः कार्यं तद्वात्सर्ग्यं तत्कृतेन साहचर्यानुपूर्व्यमन्-
विष्टं सत् कृतं नाम यच्च पाञ्चपाठ्यमावादि तदिह आत्सर्ग्यान्वि-
तस्य सार्धमन्वयोऽर्थः सार्धमावाहकमन्वयोऽर्थं प्रति द्वितीयसंज्ञे साह-
चर्यानुपूर्व्यकालेन निश्चयमानं हेतुः यैवेकस्यामस्य अनन्वयिधारौ
आत्सर्ग्यं सार्धमन्वितसाधनत्वादिकं बोध्यमपि तथाहिकं आत्सर्ग्यमिदं
द्विवक्तव्यमन्विष्टसार्धमन्वयतामन्वयोधनमन्वयोऽर्थं आत्सर्ग्यान्वितसार्धमन्-
वोऽर्थं भावस्तस्मात्पि सत्पाठ्यमन्वयोऽर्थं तथाहिकमेव ।

सदेव लक्ष्म्याचार्यभेदेन साक्षात्पुर्विधानुक्तं लक्षणं प्रक-
 तं साक्षात्पुर्विधानुक्तं भेदेन वैविध्यमात्रं ।

श्रीनिधुमपि पृथिक् श्रीनिकुमिति विद्या ।

अण्डसंस्कारसिद्धयर्थं भावना नाम भिद्यते ।

श्रीचिन्मं बुचिन्मं नमस्तस्मात्तुमिच्छामि निष्ठा नान निष्ठा
 तप श्रीचिन्मन्नादिकं व श्रीत्वादिकाभ्याम् तदा तदी तदभिधायै
 प्रत्यक्षार्थस्त तदादेः श्रीत्वाद्यवयवयोग्यतायते । नस्तु श्रीचिन्म-
 न्नादिना यदिभाषितत्वात् यदिना कदाच प्रयोगश्चेत् पदसंज्ञायाः
 योहि यत् इत्यादौ बुद्धेन सुवदितव्यम् ततोऽप्यै श्रीत्वे श्रीवादि
 प्रत्यक्षः यदभिधायै श्रीवत्त्वेन सुवादेर्बुद्धादिति बुद्ध्या सुवत्
 इत्यादौ तु प्रत्यक्षं चार्थकं यत्तत्त्वविशेषक सामान्यस्य दृष्टमि

रिचं सुवर्गनिष्ठादितोऽणस्योतीतिरचिवापदिनिष्ठाकार्यदेवायममः ।
 यत्र च सम्यग्वादिग्रन्थे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तानां च संस्कारस्य विज्ञेय
 कर्त्तव्यभेदेन तस्याकार्ये प्रोक्तमादिपदे स्वादि विज्ञेयकपदानां
 विज्ञेयपदलिङ्गप्राप्तिवत्त्वं विनावाचकं निधमात् । यत्तु तटादिषु
 अक्षरिषु तदुक्तं स्त्रीत्वादिनां प्रदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रक-
 तान्तात् तद्व्यञ्जकतामात्रमिति वैधाकार्यैवत्वं तत्र युक्तं तटादि-
 पदेऽप्यतटादिमेव धर्मान्तरैः स्त्रीत्वादिना तटादेरनुभवेन तादृश
 प्रदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्र। वेदमुच्येदित्यादौ च टावादिना
 अक्षरैरेव सार्थस्य योग्यादिमत्वकृत्यस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावात्
 न प्राप्ति प्राप्नुवादाय न विप्रोऽध्ययनं कजेत् इत्यादावपि सुता-
 कृताणां सुन्ध्याभेदोपस्थितं विद्यत्तत्संस्काररूपं नपुंसकत्वं प्राप्तिनि
 युक्तत्वं विप्रोऽनुमृते न चेदेवं दधि भुञ्जीत इत्यादौ कर्त्तव्यादेरनु-
 भवाय तस्यापि प्रकृत्यर्थता किञ्च स्यात् स्यादेवेति चेत् संस्कारा अपि
 स्यादिति चिद् रोचयेः रोचयेकतदपि प्रत्ययानान्तर्गत्यङ्गकता
 मात्रत्वादेति तु रिक्तं यत्र प्रत्ययानान्तर्गत्यङ्गकतिरेकाभ्यां संस्कारादि
 वाचकत्वव्यवस्थितेः अन्यथा प्रत्ययानामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां
 प्रकृतीनामभिव्यञ्जकतामात्रस्य सुवचनात् अथ वा न प्राप्ति प्राप्नु-
 वादावमित्यादौ प्राक्कादिमात्रबोधकस्य प्राप्त्यादिपदस्यैव वाचकता
 नपुंसकप्राक्कादिपदमेवाकां विस्तारः ।

प्रतिभाषायाङ्गं नामः पञ्चविधत्वमुपादयति ।

इत्येकेन तत्रां शब्दां वचनैस्त्रिभिरेव च ।

साक्षाद्भूतप्रयुक्तं नाम पञ्चविधं स्मृतम् ।

सुप्रो मध्ये दक्षवचनमात्रसाक्षाद्भूतेन द्विवचनमात्रसाक्षाद्भूतेन
 वक्तव्यवचनमात्रसाक्षाद्भूतेन द्विवचनमात्रमिरासाद्भूतेन वचनवचन-
 साद्भूतेन च भावः पञ्चविधत्वव्यवदेशः एवादिषु विद्यमानादिकं सार्थक

अथर्वं च यत् विभक्तिरित्युच्यते चतुर्भिर्भादैः सुप्तं चत्वार्यं चतुर्भिः
 विभक्तिरित्युच्यते यत्तन्नीत्यादौ विभक्तिरिति। याचीयेत्यादिरुद्देशविशेषः
 भावेन चार्थे प्रत्ययार्थं च धीवत्याद्ये वदु प्रत्ययान्तरेण तस्य प्रत्य-
 यार्थंरुद्देशार्थं विवक्ष्यमानाविशेषेण ज्ञाने। अथर्वं प्रत्ययं नहि दाक्षि-
 णिण्यादिभ्योऽप्यं रक्ष्यतेत्यादिरुद्देशविशेषमात्रेण बोधः कदापि
 विष्णु रक्षापक्षमाद्यन्विष्टे धर्मिण्येन सुवर्णकत्वादेः। अथवा कदापि
 रक्षकं चैव च येत्यादयि दाक्षिण्येन च येत्यादयः प्रत्ययान्तादिवर्ति-
 कस्य रक्ष्येनाद्योविशेषभावेन सुप्रपन्नस्य सुवर्णकत्वात्। प्रत्य-
 यात्वेभ्योऽदौ चार्थे प्रत्ययार्थं च विवेकभावेन द्विवं जनयत्येव न
 ज्ञेयं वीचोक्त इत्यादौ वीचाद्येभ्यस्तथावात्तादात्म्यार्थं च पूर्व-
 म्प्रतीतेः। अथवा अथर्वं प्रत्ययं च पूर्वमन्तात्तात्पर्यादित्येव कदा-
 प्युच्यते।

विभक्त्योः सुप्तं चत्वार्यं विभक्त्ये च।

प्रत्ययार्थं चार्थंरुद्देशार्थंरुद्देशार्थं सुप्तं।

प्रत्ययादिभ्योऽप्यं तात्पर्यादिविभक्तिरुच्यते।

प्रत्ययार्थं धर्मिकत्वात्प्रत्ययान्ताद्योविशेषा विभक्त्यः। सुप्तं चत्वार्यं
 वा प्रत्ययादिवीचादिभ्योऽप्यं चत्वार्यं। तिर्यक्तु चार्थंरुद्देशार्थंरुद्देश-
 र्थेन चत्वार्यंरुद्देशार्थंरुद्देशार्थं वदु प्रत्ययार्थं इति तात्पर्यं व्युत्पन्नम्।

सुप्तं चत्वार्यं चत्वार्यं।

कदाप्युच्यते चार्थं वा प्रत्ययार्थं च बोधये।

न चत्वार्यं विभक्तिः। वा प्रत्यया परिचीर्यते।

वा विभक्तिरुद्देशार्थंरुद्देशार्थंरुद्देशार्थंरुद्देशार्थंरुद्देशार्थं इति च
 चत्वार्यंरुद्देशार्थं वा प्रत्यया द्विविधस्य चार्थं चत्वार्यंरुद्देशार्थं
 चत्वार्यंरुद्देशार्थं इति चत्वार्यं। प्रत्यया तु विवेकपदेऽप्यंरुद्देशार्थं
 कदाप्युच्यते अथवा चत्वार्यंरुद्देशार्थं च कदाप्युच्यते। अथवा प्रत्यया

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ।

२. यदि कार्यकारणोपपत्तेरुक्तौ प्रथमोपपत्त्यस्य विशेषणस्य
कारणकारणोपपत्त्यस्य वा विध्यवच्छिन्नमित्युक्त्यादिषट्कारणैः प्रत्यक्ष-
प्राप्तमित्युक्त्यान्वयः प्राणादिकः यदि वा बुद्धिः कार्यकारणौ चतुर्थ्य-
कारणे न प्रथमा कदाच प्रथमोपपत्त्यस्योपपत्तिरिति तदा अज्ञानकारि-
तत्त्वकारणोपपत्त्यकारणोपपत्त्यौ निर्वाणं ।

आत्मार्थेन विविदिता विदुर्भक्तान्मयं उचि ।

मदमबोजमोभावं वषं धम् दावेवा तया ।

[illegible]

द्वितीयादिविभक्तिवत्त्वं लक्ष्मणार्चमेव सम्यगेन विवर्तितम् ।

धातुभेदाभावात् इदं वर्ज्यं तादृशम् ।

मोक्षमार्गः । द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः ।

आनुमेदाः प्रधायाः तथाच विनयधनभादुपकाराणां च धर्मि-
कर्मलानुभवाभूषणसुखसाधनार्थं दिवीजायाचक्षवं मोदका द्वि-
तीयाय विनयभावार्थे कर्मसाधयित्वादिवापि कही न दीये तन्मु-
चक्षुः नाचकद्वारादेः पात्रे प्रादुर्भवि न विनयधनार्थे दातुं प्रधायी-
त्यादिप्रकारैः दायादेः कर्मसाधनमुपानयनेऽपि तदनुभावं कदा-
चीत्तदाज्ञायातिः काहेन पक्षीत्यन गहीका कर्मलानुभव मोदिका
यन्तु कर्मलानुभवो यो हंसादेः द्विचयनमोदकादुप प्रधनात्
नित दिवीकर्म न कर्मिणम् कर्मधनमुदेवकावेदकाप्रकारैः

[illegible]

किंवा आदरमोदकसहस्रंभवेऽवकाशे शुभं विद्यमाने ।

का.र.का.प.त.र.पं. न सुखं हि ध्या न विनाशते ।

आत्मर्षीणे प्रकाशेभ्यः सुमर्षः सं. ५२६ आरकम् ।

इत्याचारक बोधिका नवमस्तु चेत्तेन द्विभिर्भोवि सुते
विभक्तः तत्र वदाद्युपस्थाप्यमाह्वार्यैत्यवप्रकारीभूय भासते वा-
चुर्ममः न वदाद्युपस्थाप्यमाह्वार्यमाचारकम् । इत्याचारक
वाचुर्द्विभेति इत्यादौ नान्यथाय इति तुभ्यं वृत्तीत्यादौ
इत्यादौ द्विभेति मन्त्रेण नानादीत्यादौ आद्या पञ्चि न्तौ भासते
इत्यादौ याम् नान्यति चत मन्त्रवीत्यादौ चैवेक इत्येव चतैव भूय-
इत्यादौ न पञ्चभूतिधार्ये मन्त्रादौ पञ्चमाद्युपस्थाप्योविभक्त-
इति । प्रवारीभूय भासते इति तत्रवाद्युपस्थापितवत्प्रवारी-
विभक्त्यादिकं प्रवृत्ते वाचकमोधार्ये सार्धं धावत्तया तत्र प्र-
वृत्तिः वाचकविभक्तिर्धो वाच्येन नामार्थमावच्छिन्नक सुर्मम-
मन्त्राद्युपस्थाप्यैत्यवः न वदाद्युपस्थाप्यैत्यवः वाचकमोधार्ये

शशिः सन्मन्त्रः यथा कथं योजयाम् यथावदपि यत्किमादिभिः कृ
तिमायनीयम् ।

कादम्ब विभक्तौ ।

क्याहानिचमृशमकरकाचारधर्माणाम् ।

कलकत्ता मेदना। पोद्गा खादका धरिणीभित्तम् ।

• कवारावादीनां भेदो वैचर्म्यमवापनमसि तत्प्रवृत्ताः काद-
यन्तः सन्निधायकवाराः ।

कल्याणः इत्यस्य' उक्तमपि ।

श्रीवाचस्पतिरिति च। स्वार्थः प्रत्यक्षा विवेकप्रकाशाः ।

अथमीमांसाः आदिशृणुमहादयःसंज्ञकम् ।

[illegible]

[illegible]

एवं कारयति विवाहाय विवाहयति इत्यादौ च विवाधर्मिणः
 निवृत्तानुपपत्त्याद्येतद्वारयं तन्निमित्तमिह नो ह्यस्या नृपविधया-
 रक्षणं द्वितीया चास्मादिभिरुक्तं प्रजायते विवा च एतन्मोक्ष-
 दारिद्र्येयस्योपायाः तथाभ्यर्त्तनिकायाः स्वयमर्थिकानुपपत्त्यारय-
 निवृत्तेर्वाचनिकायाः मोक्षमर्थिकमपि स्वयमकारयनिवृत्तेरनुपपत्त्य-
 आचारानिष्ठाकारयकथं चेन्न तथाविधनिवृत्तानुपपत्त्याद्यारय-
 धारण्यीत्यादि भूमे मा एत विवं मा भुञ्जु इत्यादिभिर्वाप्यन्यः क्वचि-
 दयः । यत्तु स्वमादिप्रतिपत्त्युपपत्त्याद्यो वारयं तदेकदेशे च एतन्मा-
 रयदेवतयेवमेव भूमायेः स्वयमेवाप्यन्यदपि कथं नृपकर्मकथयन्
 तन्निवृत्त्युपपत्त्याद्यारयनिष्ठादिभ्यः नृपवत्यं वारयवीत्यादितोषोक्तमिति
 तन्मन्त्रं तादृशप्रत्यक्षाप्रतिपत्त्योऽप्यविश्रयान्तराद्योक्तमायतेः इद-
 म्मेवः तावति निवारयतीत्यप्यन्यमर्थिकमिह नृपकथं नृपकथामोदि-
 नारयं तन्मन्त्रं तन्निमित्तं च वाक्यादेरन्योऽप्यन्येन वरकालेन प्रचार-
 मेवाप्यः तादृशप्रत्यक्षाः वराकुचमादिदेव । तादृशप्रत्यक्षाः वारयवी-
 त्त्य च वरयति वाचनिकं तादृशमेव तन्निमित्तं विरोधित्याद्येतदर्थः
 तादृशमेव तन्निमित्तं तन्मादि वाचनमेवाभाय विदुःवाः तादृ-
 शप्रत्यक्षाः प्रत्येकप्रत्यक्षाः तथाच संयोगाभाय विदुःवाः प्रत्येक-
 प्रत्यक्षाः वारयं तन्निमित्तं च संयोगे द्वितीयास्तथाच वाक्या-
 दितोषोक्तमप्यं संयोगाभायति चे च प्रत्येकप्रत्यक्षाः तादृशप्रत्य-
 क्षात्मकः कार्यभावरय तन्निमित्तं तन्निमित्तमिति चेदिति चेदपि प्रत्येक-
 प्रत्येकप्रत्यक्षाः वारयं तन्निमित्तं तादृशप्रत्यक्षाः प्रत्येकप्रत्यक्षाः ननु
 तादृशप्रत्यक्षाः तादृशप्रत्यक्षाः वारयं तन्निमित्तं तन्निमित्तमिति चेदपि
 तादृशप्रत्यक्षाः प्रत्येकप्रत्यक्षाः तादृशप्रत्यक्षाः वारयं तन्निमित्तं
 इत्यादि तादृशप्रत्यक्षाः वारयं तन्निमित्तं तन्निमित्तमिति चेदपि
 तादृशप्रत्यक्षाः प्रत्येकप्रत्यक्षाः तादृशप्रत्यक्षाः वारयं तन्निमित्तं

वाचमुद्दिष्टं ज्ञानं धर्मं श्रीगुरुदेवस्यैव वाचस्य मन्त्रस्यैव विद्म-
 रात्रयेन तद्वत् पुत्रादिभिर्भिन्नं नृणां जन्मना तैरिव उवासीमि-
 दमि तद्वत्पुत्रादिभ्यः पुत्रादिभ्योपादाने वधेऽपि येन च प्रत्यक्षो न
 ज्ञात् । नन्वेवं वाचादेव ज्ञानसिद्धेरनवशतिः श्रीगुरोर्वाचं इति
 चेन्न ज्ञाना वाचमुक्तं ज्ञानमिच्छादिभ्यः । प्रतिगृहीतप्रत्यक्षानस्य यत्
 किञ्चन प्रति हेतुमेव तादृशकलनस्यैवमेव प्रतिग्रहस्यैवोपादानं
 वाचमावाप्त्यतिग्रहे हि मोक्षमार्गं वेदित्वादिभ्यः । प्रामुख्यत्वाच्च
 प्रतिग्रहस्यापि ज्ञानहेतुत्वबोधानाच्च ज्ञानजन्यवाचादस्यैवार्जनमपरा-
 ज्ञात् । वाचाश्च भक्तं ददाति भुक्त्याश्च वेतनं ददातीत्यादिवाचि
 ज्ञानजन्यत्वाच्च प्रतिग्रहस्य ददातिमुत्सवश्च पुत्रजनकानु न तादृशं
 दानमवैधानात् । अतः श्रीगुरुदेवस्य ज्ञानस्य जनकत्वमोक्षार्थं
 जनना वाचमुद्दिष्टं धनत्वात्तद्वत् दानं जित्वात्मनोऽर्थं प्रतिग्रहस्य
 ज्ञानं प्रति हेतुमंतैव ज्ञानस्यैव तथावात् उपेक्षा तु ज्ञानजन्यत्वाच्च
 जनकत्वात्तद्वत् तच्च ज्ञानजन्यत्वात्तद्वत्तद्वत्ति नैविकेवत्वं तच्च
 मुक्तं वाचमेव ज्ञानजन्यत्वात्तद्वत् ददात्यर्थनात् । विधानेन प्रति-
 ग्रहस्य गुरुदेवस्यैव विधीयते इत्यादौ प्रमाणस्यैवार्थं दान-
 मेव प्रतिदानं मुक्तस्यैवार्थं दानमेव च विद्यमदिति तथापि मुक्त-
 मेव ज्ञानदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिवादिष्वच न मुक्तं पञ्चगुरा-
 दादेरेव प्राप्ते तथातोपेक्षात् । अदृष्टार्थं दानस्यैव च श्रीगुरु-
 प्रतिग्रह इति परेण प्रतिग्रहस्य विधीयते वा विधेयगुरोर्वा श्री-
 गुरोरेव रोषावहः ।

नैवान् बोधते मोक्षदत्तश्च चतुर्थ्या वाचस्यैव ज्ञानमधिपत्यं
 वाचमुक्तं च भक्त्यप्रकारेणैवोपेक्षाप्यते तिवा तु प्रमाणस्यैवार्थ-
 निव विद्युत्प्रकारेणैवार्थं तथाच नैवमिच्छाया भक्त्यप्रकारेण-
 ज्ञाना विद्युत्प्रकारेणैवोपेक्षाप्यते वाचः । गुरुदेव श्री गुरु-

क्ते इत्यत्र युक्तं नृपराजविधिर्दितीयाया उदयिकं कर्त्तव्यं चतुर्थ्या
 च तद्विधिद्वयान्वितं सत्यमित्यनुवक्षाद्यते तेन मोक्षार्थं याथा नृप
 राज्यमित्यनुवक्षितेरनुवृत्त्यापारयामिजापारकण रोचः। चातुर्थ्य-
 क्रिया आचारसोपनादिति पापीयाः। वाणिजीयास्तु चारुदेव-
 ज्ञे इति नृपानुचारेण वैमान, ज्ञं चारयते इत्यादावित्यभ्युदये मां
 चारयते इत्यादाविति अष्टमपक्षं चारयं वसन्तस्य चतुर्थ्यर्कं वसन्त
 नृपदत्तां मां चारयेन नृपराजीयाचारकण वाच्यार्थः वक्ष्यामि। अथ-
 नाक्षीकस्य नृपेति च प्रथममिजाः। नृपराज राज्ञि पुष्प-
 मेघतारवारी वैभवित्वस्य धातुर्बन्धुप्रिये च देवे सुवर्णस्य सत्य-
 क्षात्रवशेन पुष्पस्य देवं विजयवतीयेन सत्य रोचः। अभ्युदये मां
 प्रतिप्रयोजति आश्विनोदीयादौ वैभवित्वाभ्युदयः अश्विनोदयकण
 मोक्षितेयतेन उदयेदेवे च दाने नृपराजोदयेनाभ्युदयेन नृप-
 रोदयदानमन्त्रालेन नृपराजभ्युदयप्रयोजीयेन सत्य रोचः। दौने प्रतिप्रय-
 जीयादौ वृषानुवृत्त्यापारकणं मोक्षार्थं नृपराजोदयेन देवे
 च वृषे रोचारेनवशेन रोचानिद्वयानुवृत्त्यापारयामिजापारक-
 ण रोचः। वैमान पुष्पति नृपराजीयादौ धातुर्बन्धुप्रिये
 कण विजयित्वस्य सत्यदानस्य चतुर्थ्या रोचते तेन वैभवित्व-
 मोक्षतदेवामिजापारकण रोचः। पुष्पे मोक्षेन नृपराज इत्यादौ
 उदयस्य मोक्षप्रयोजनार्थं पुष्पप्रयोजनमोक्षस्य चारयं। वसन्त
 ऋते इत्यादाविति धातुर्बन्धुप्रिये नृपराज विजयित्व रोचते सत्यो-
 देयान्वयेन चतुर्थ्यर्कः वसन्तस्य प्रत्येकस्य सत्यमिजापारकण
 वसन्त ऋते इत्यादिकः प्रत्येक इत्यपि कर्त्तव्यः। निषाद नृपराजी
 कण विजयित्वस्य मोक्षेन विजय विजयप्रयोजीयेन। निषादेनैव
 कण विजयित्वस्य मोक्षप्रयोजनार्थं वसन्त विजयित्वस्य मोक्षप्रयोजनार्थः। पुष्प
 वातुवतीयाय चतुर्था नृपराजोदयेन पुष्पस्य नृपराजोदयेन

कारणः आत्मकं कारणमनन्तरं च द्वितीयार्थे प्रति द्वितीयादिषु
 न प्रथमादेः प्रत्यासत्तिरुक्तमन्येन हेतुने नानाभावात् अकारण-
 'कारणस्य' यथोपपत्त्यर्थं वा कारणमेव कारणं आनादाभावादेः सह-
 'कारण्ये'ऽप्यात् उपपन्नसङ्गरेऽपि अर्थत्वकारणत्वाद्युपाधेरुक्तान्तर-
 कारणकं बहुविधत्वात्तद्व्यापानमात्मना चेति कथंस्यात्मानमात्म-
 नेत्यादिसः प्रयोगः अतएव च विवक्षातः कारणविभक्त्यो भवन्ती-
 त्वापि प्रवादहस्त्ये । यमुना यत्र यमेत इत्यत्र यमुं यत्राव इत्यातो-
 क्त्यर्थः कारणं यत्नं यजेः यत्नं च सम्पदाभिमित्यनुशासनात् यत्न-
 त्वादपि द्वितीयादेः साधुत्वात् । यतदुदाहरणमात्रविषयाव-
 श्यद्विदितमिति ह्युक्ता । पाचयेत् विलुं यमेत इत्यादिप्रयोगात्
 सामान्यत एवेत्यपरे । अथैव चट इत्यत्रापि द्वितीयादेः सहकार्य-
 यदनु तत्र कारणं विवक्षितमिति वा ।

अधिकारकत्वं चक्षते ।

कर्त्तृविशेषां वाह्यार्थं तत्तन्ना विग्रहकत्वा ।

बोधकाभ्यां तदेवाधिकारकं नाम कारणम् ।

विद्या आत्मार्थकायाच यद्वातुपक्षाप्रमादुपार्थं विग्रहकत्वा
 तत्तन्ना यः कार्योऽनुभासते तदेव तद्वातुपक्षाप्रमादुपार्थं विग्रहकत्वा
 कारणं नाम कारणम् । यामे अनेकत्र उपपत्त्ये ततो यामविह-
 नधिकारकत्वं तन्निष्पत्तिमाधेयत्वं वा तद्व्यापानमात्मना चेति तदेव
 तद्वातुपक्षाप्रमादुपार्थं विग्रहकत्वा तदधिकारकत्वा कारणम् अतएव यामान्यो-
 क्तादिसकथ समासः । यद्यपि यैवादिनिष्ठाना ज्ञतेः समवाया-
 दिना यामादिनिष्ठानां बाधिनं कालिकादिना तदुत्पत्तिवर्जातिप्रसङ्गं
 एवेत्येवमपि प्रयोगादपनेकवापि यामे अनेकत्वं ननु नृदा-
 धावितायमुभयव्याप्तिरेक कथंरुक्तमपि विवेकेन तथार्थं बोधम् ।
 ननु यथैवावस्थितिकत्वात् तद्विना तद्विनिष्ठत्वेनेत्येवमपि

[illegible]

संस्कृत-विभाग

[illegible][illegible]

वाक्यसु यामं प्रत्ययि ज्ञानीकारो अर्थे च विद्याभावात् यामर्थे
 अविज्ञानेऽपि न कृतिः । अथर्वविद्यायां संयोगस्यैव
 ज्ञानवर्धकविद्यायाश्च विभाजनस्यैव बोधकतायाः न कार्यप्रत्ययेषु सुविज्ञानात्
 तत्र ज्ञानीकारो संयोगस्यैव तत्र प्रत्ययीकारो च विभाजनस्य द्विती-
 यादितो नावगमः परैरपि समन्वितास्तथा तदन्तावन्नेदमथरमेव
 द्वितीयादिबोध्यतायुक्तैरेवमेतद्वत्तात् अन्तर्वातिप्रसङ्गात् । अथैव
 अन्तेऽपि स्याद्व्यादेरिव व्याजोऽपि तद्विद्यादेरपि वाक्यस्य निरा-
 थाकृत्यपत्तिरपि अविज्ञानेर्विभाजादर्थक्यविद्यावक्तव्यतेरेवाप्य
 बोधकतामभवात् द्वितीयास्तथाकृतुमुत्तमाश्चतुष्टयस्यैव धातुना
 कृतमन्त्रावकाशेऽपि ननु धनःवर्धकविद्यावाधितप्रसङ्गः चाप्रभृताद-
 वात्तत्र च । अथार्थं धातुना वर्धयति अकृत्य इव द्वितीयाया अपि
 साधुतात् । एवञ्च यामं प्रत्ययि तत्र ज्ञानीकारो यामसंबोज
 जनकविद्यावाक्यविभाजनकविद्यावाधितकारक एव बोधो ननु
 यामसंयोगजनकसंयोगःवर्धकविद्यावाक्यविभाजनजनकविभाजन-
 वर्धकविद्यावाधितकारकः संयोगविभाजोऽप्यभयवाभावस्य भीक
 घटजनकघटजनकद्वयवाधितारो घटारेरिव निराधार्तत्वात्तत्र-
 वाच्यमभवाधितत्वाच्चेष्टाः ।

परे तु संयोगः विद्या च द्वयमेव प्रत्येकं जनिधत्वं तयोर्जन्त-
 जनकभावेण वाक्यार्थमर्थ्यादया भावते इवाप्येवमर्थेऽप्यवकाशे
 योऽर्थः प्रत्यययोः संयोगविद्यायोर्मिथश्च साक्षात्प्राप्तं नैवभावे
 जनिधत्तयः । पुन्यवन्तपरे जनकसूत्रार्थान्धमिथ विभिन्नकथायां
 प्रकृतेऽपि संयोगविद्यावाक्यां जनकविद्येकवर्धकविद्यावाक्येऽपि न
 कृतिः इवापि विद्येवो वक्तव्यं सूरवर्धनोर्मिथोनामकः प्रकृते तु
 संयोगविद्यावोक्तचेति तत्रापि यामं प्रत्ययीक्यं द्वितीयाया कापेक्यं
 प्रतिपोजितं वार्धक्येन तदन्विद्यक संयोगस्य विद्याजन्यत्वात् यामं

हृत्पितृपतिशेविषोवा च संशेभकदिष्टिहृत्पितृपतिशेविषोवा
 कथं वेद्यः तत्र तत्रतीत्यथाप्याधेयत्वमवधितं वा द्वितीयाधेयत्वेन
 प्रदत्तितं धात्वर्थविभाषस्य धात्वर्थान्तरं किंवाशमन्वयात्तद्वृत्ति-
 कादवधिवेद्यः योविभक्तकदिष्टिहृत्पितृपतिशेविषोवाकारकोवेद्यः संशे-
 भःदिष्टिहृत्पितृपतिशेविषोवाधेयत्वमवधितं प्राप्तिं याच्य
 भवतीतिप्रसङ्गः । तत्कर्मत्वमपि धातोः कार्यधकावधिह
 कार्यधकावधिवेद्यत्वं जानातीत्यदौ तत्कर्मत्वत्ववदादोभास
 इत्याहुः ।

तच्छ्रुतं पचतीत्यत्र कृपादिपराहृत्पितृपतिशेविषोवावधिह
 विषा प्रवेद्यः तन्निविष्टे च निवृत्ते तेजःसंयोगे तच्छ्रुतधेयविना-
 शः परमाहुं पचतीत्यपि प्रयुज्यतश्च अतएव कृतत्वाः परमाहुः
 पचन्ते इति किटकावध्यामाचार्याः । कोदमं पचतीत्यादौ तु तच्छ्रुता
 दावेदनाधिपदस्य चक्षुषा नैव किंवाशमन्वितमनुभूतत्वं द्वितीयाधे-
 यत्वमिति कथितम् । अत्र किटकोत्यादाकारमन्वसंशेभविषोविधिविभा-
 षावधिहृत्पितृपतिशेविषोवाधेयत्वं च संशेभे विभागे वा साधयव
 हृत्पितृपतिशेविषोवाधेयत्वं दृष्टव्यम् । पुन्येव विष्णुं यजतइत्यात्र प्रीत्य-
 वधिहृत्पितृपतिशेविषोवाधेयत्वं प्रतीतेः विष्णोराधेयत्वेन प्रत्येव
 पुन्यादेरभेदमान्नसंशेभे विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्गोमन्वदवयवः पुन्या
 मित्रमन्वदवयवमिति कारणात् वेद्यः सत्यध्वंसजननेत्यापर्यवत-
 त्तत्वात्तत्वेकदेवे अथवा वा पुन्यादेरधेयत्वेन तत्पान्त्वत्वेन प्रत्येव
 विष्णुं यजतइत्यादौ प्रत्येव अथ मित्रत्वेन प्राच्यात्यवेऽपि न कृतिः ।
 दित्तमाराधयति उपानो पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यावधिह
 विषा धात्वर्थकदिष्टिहेतुर्गोमन्वदोः तमेव विषयत्वधेयत्वात्
 विषादेरनुभूत्येव विष्णोराधेयत्वात् वा विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतु
 विषा यजानिषेव तत्र वृद्धिः । गौरवं पुनरादायमावजायी याव

[illegible]

— अथ अथिगृह्णातीत्यत्र पुनरुक्तार्थकदानमर्थकत्वस्य जनकः की-
 चारः प्रतिग्रह इति वचोभूतत्वस्य जनकः धनस्य 'अर्जितं' विक्रयार्थे-
 र्हातविप्रैस्तेऽपि न तस्य पुनरुक्तजनकत्वमतया कल्पकः कीचारीतः प्रति-
 ग्रहः । यामं कीचारीत्यत्र मुख्यदानजनकत्वस्य जनकः कीचारः
 सात्वजनकं मुख्यदानमेव वा मदस्तत्पुत्रे च कल्पे यामस्याधिपत्येवा-
 न्नवत्तेन यामनिकस्य मुख्यदानजनकत्वस्यानुपपन्नकीचारीतान् याम-
 निष्ठं वदन्त्येव तदनुपपन्नमुख्यदाता वेति तत्र बोधः । यामं विचो-
 षातीत्यत्र मुख्यदानजनकत्वस्य परस्वात्म्यानुपपन्नत्वस्य परस्वात्मजनक-
 मुख्यदानजनकमेव वा विक्रयत्तेन यामनिकस्य मुख्यदानजनकत्वपरस्वा-
 त्मानुपपन्नयोऽयामस्य आगच्छद्वा यामनिष्ठं 'वत्परस्वात्म' तदनुपपन्न-
 मुख्यदानजनकत्वमिति वा तत्र बोधः । मुख्यस्य परस्वपुरातनविप्रमेव शप-
 निर्दिष्टं ननु 'अथवा' तेन तिचादीन् दत्त्वा साचादीनां विभिन्नमे-
 विद्यायां तिचविप्रैसादिदोषेऽस्यावकाश इत्युक्तमेव । नरकं वृत्ती-
 त्वत्र भोगावच्छिन्नं पातित्वमेव परस्वच्छेन नरकभोगानुपपन्नपातित्व-
 वानिष्ठाकारवत्त्वस्य बोधः नरकप्रतिष्ठ इति द्वितीयात्पुनर्बोधा-
 वृत्तत्वमपि वृत्तिकारस्य वृत्तदभिप्रायजनमेव परस्वच्छिन्नाकारवत्त्वे तु
 नरके वृत्तीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः । अत्रैव गच्छतीत्यादौ समादि-
 परस्वेव प्रकृते नरकपदस्यापि वचोऽप्युक्तत्वात् । अत्रं कर्मते प्राप्नोती-
 त्वादौ कलावच्छिन्नोपायाद्येऽभासार्थः तर्हि वदे च कल्पे भगवदेराधेय-
 मेनात्मनः ।

अथ अथवात्तत्त्वविज्ञेयतापरिच्छिन्नार्थोऽर्थः कर्मत्वं तदा दुष्टाये-
 मुत्सन्नार्थकत्वात्ति । ज्ञेयेन ज्ञेयः एवोदुत्तरत्वादेः ज्ञेयत्वकं कलापाव-
 त्वत्वं वत् वदः कर्मत्वं ज्ञेयत्वं तद्वत् ज्ञेयिद्वयसमये ज्ञेयत्ववत्ति । अह-
 मर्थादौरेण दुष्टधामर्थात्तत्त्वद्वयवत्त्वेऽपि ज्ञेयं कर्मत्वमर्थ

मन्त्रेण कर्म सिद्धयेति चेत्तत्र नैव कर्म दुष्टादिभिरुपशान्ति-
धीयते इति ज्ञातयेत । प्रवारादन्तरेण कर्मत्वं निर्दिष्टम् ।

यस्य धातोर्बर्ध्ने च प्रवारीभूय भासते ।

द्वितीयया धातोर्योऽर्थोऽन्तरा तत्कर्मत्वोच्यते ।

यदातोयोऽन्तरार्थे द्वितीयया यादृशः कार्योऽनुभासते तदात्मनो
नादृशविधायां तत्कर्मत्वं तत्र नो हेतुः यवद्व्यादिप्रयोगात् यवः
प्रभूतेरप्युक्तं यत्नं कुर्वते इत्यादौ कर्म प्रवारीभूतमपि विवक्ष्यते न
वतेरर्थे भवते यामसिद्धादौ भूधात्वर्थे प्राप्तिः तथाभूतमपि संयोगे
निरादि न तदर्थोऽत्यन्तं प्रचारः । यैव यजन् यवः परिष्कारमिति
आदिवैव यथादिधात्वर्थं हिंसादेर्हिंसाधार्थकर्मत्वात् विवेक्यत्वं सुखं
ब्रह्मज्ञानमादेर्भिक्षादिज्ञानार्गसत्वेन तदन्वधातोः कर्मणि वक्तव्यम् ।
प्रतिषिद्धत्वात् द्विः कदम्बस्य कर्मत्वोपदेशात् कदाचन दीक्षणीयम्
द्वितीयार्थः कदम्बस्य कर्मत्वमेव यदवकाशो दीक्षणे धृताये
आदौ कीदावदवकाशमेव विहितान्तितादिकर्मप्रत्ययः । दुष्टाद-
वक्तुं यथादृशविधिविधायेतु यथादृशविधिविधौ द्विकर्मत्वात्वेन नो
यदेवेति नैव प्रवारात् दुष्टेर्भोग्यानुभूतत्वापारोऽर्थ इति तत्कर्मत्वो-
च्यते तदर्थेऽन्तरेण यवतः कर्मत्वित्यन्वयात् यवः कर्मत्वात् यदेवेति
मोचनं तदनुभूतत्वापारवान् इत्याकारणोपपन्नं बहिः कारणाव-
च्छिन्नत्वापारोमोचनं तदनुभूतत्वापारोदेऽहमन्तोऽन्तर्गतत्वात्तदर्थे दधी
भूतं बहिःकारणत्वं यवमादाय यवसोमोचनमात्रकं तदादाय नो
कर्मत्वमवसेवम् । यद्वं विज्ज' धर्मे बहति बहिः भूते उपदिष्टत्वा-
त्तदे इत्यादौ प्रतिपन्नवच्छिन्नत्वापारोवदभूतिधात्वर्थ इति तद्वि-
हृत्या प्रतिपत्तौ विज्जसाधेयत्वेन कर्मत्वं च विवक्ष्यते तन्मात्रादर्थं
विषयिणी वा विज्जविकृता प्रतिपत्तिर्यदेतदनुभूतत्वापारवान् इत्याका-
रयोऽर्थोऽन्तराऽन्वयापारोऽर्थः । येषामसिद्धादिभोग्यानुभूतमिति च ।

[illegible]

दुष्टादिः । बहुधात्मिकवृत्तेः दुष्टिर्बन्धकार्यजिद्विभक्तिरुक्त्यर्थनादैः ।
नवनाचं प्राकृतं । कृतीद्विचित्रित्य तत्त्वाचं दत्तौ द्विकर्मयोगेन चरिते
दुष्टादिः । तत्त्वाचं दत्तौ निवृत्ततत्त्वाचं दत्तौ ।

अतिभोजनधीमात्रिकत्वाचं धीः । अथानुभू । 'कर्म'त्वं हेतुविहित-
कर्मोक्तौ तेषु कर्मवृत्तिप्रान्तिव्यवस्थितेर्भाषाम् अभवति दिव्यान् भोजयति
अनुभवनुचापयति द्विष्टान् पाठयति सुताम् आपवृत्तीत्यादौ नृप
यात्पर्यस्य कर्मत्वकक्षत्वं गौतमेन कर्मत्वं द्वितीयाचं । तत्त्वाचं गौत-
मार्थं कर्मत्वमुक्तुमप्यापारम्भान्तिताकारकात् बोधः । पुनान् प्रीतिं
प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न अतिः चैषोऽयाम् भावयते यामस्य भाव्य
इत्यादौ प्राप्ताचंभ्य अभवेत् । कर्त्तव्यविहितकृत्यस्य कर्त्तुः । कर्मोक्तान्तितात्
विशेषो हेतुविहितत्वमनुकूलं विज्ञापामेव मुख्यार्थभेदेन चरितेति ।
कर्मत्वकक्षत्वं । कर्मत्वं कर्मत्वा वाङ्मनं वदीति कर्मत्वाङ्गत्वमिति सूचि-
कान् साकारं भवत्यति कर्त्ता काममिच्छादिरेव भवेत् । कर्त्तरि कर्मोक्त-
ननु भवत्युत्पादनं भूत्वेनेत्यादौ भवत्यति प्रजाः परिजनैः कुम्भ
इत्यादौ तु न भोजनं भवेत्पर्यः । वाहयति रथमन्वाह्यं सारथिर्वाह-
यति ग्रीवीं रथभागं वाहिण्यं इत्यादिवाच्यं वाहयति भारं भूत्वेन
वहति इत्यादौ कचेष्टया वाहकोनं वनिवादिः । हृत्कोक्तं कर्त्तुः ।
कर्मत्वं कर्मत्वे आदिभावया । कर्मिवादिहृत्कोरेवमात्मनेपदत्वमते
इत्यनुविष्टेर्वाहयति कारयति वा पठं कुर्वन्नेनेत्यत्र इव कुर्वन्-
मिच्छतोऽपि कुर्वित्यस्य गौतमकर्मत्वावयवम् । तथा कर्मवृत्तादवलोचनं
तत्त्वाचं तत्त्वेन वा जगती विचारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्तइत्यपि
वसन्तम् । वसन्तं गूर्णवोरप्राप्ताचेतयोक्तं प्राप्तामेव कर्मत्वस्य वैच-
रित्योविधिः । अनुभवनभिवाद्यते कुम्भं कुम्भेन वा नृपकः भूत्वं दर्शयते
आनीं भावयति वा पतिरिवादी । भू इमेः प्राप्तावभिवाद्यते क-
र्त्ताते कः । कर्त्तात्मनेपदत्वमेव तु वसन्तं चरितं दर्शयति कुम्भेन

[illegible]

विद्याचरणात् संस्कारावच्छिन्नमेव चाहं जानात्यर्थइत्युक्तमेव
मुख्यमेव चरन्तं घटादेरित्याह तथान्वं ज्ञानमिच्छादितः संस्कारा
प्रतीतिर्वाच्यमेव ज्ञानत्वमेव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपेक्षा
साध्याहमे निर्दिष्टकथने वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसङ्गात् ।
अतएव प्राक्प्रावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र ध्यात्वर्थइति तत्त्ववच्छेदकीभूत
ज्ञाततावच्छादेव घटादेर्ज्ञानवच्छेदतेति भङ्गमतस्यव्यानदेयं ज्ञानविवेक-
तात्तिरित्याहो ज्ञाततावां मानभावादित्यया ज्ञाततावाह्य ज्ञततादे-
रप्यतिरिक्तायाः वक्ष्यमाणयोः । अस्मिन्नुपनिषद्व्याख्यायासीत्याहो
विद्येयतामानयो विषयतुल्यभेदक इतीवाहः परन्ते। अस्मिन्नाभिज्ञा-
नमुनितावाप्यौ वा धर्मतमनुमिनासीत्याद्यप्येवमाह विषयतावच्छेद-
कत्वमिन्द्रियधारत्वमेव तत्र द्वितीयाहंइत्यपि वदन्ति । घटं पश्यति
इत्यं प्रमेयानुभवतोत्याहो दर्शनाद्यर्थवच्छानुवीजे साक्षात्कारत
निर्दिष्टमेव विषयत्वं चरन्तं घटादेरपनीतत्वाद्युवाहो साहज्या
प्रयोगात् आत्माहं न परिसीत्याहो मुनिरन्वयोवक्ष्यते । । तद्वचवाचं
करोतीत्यं विवेकीयान्वयवच्छेदकः विषयान्वयेज्ञाततावच्छिन्न-

वर्गविशेष इव द्वितीयार्थः । कृतो भावते तेन तद्वृत्तवाक्यप्रकारस्य
कृतोक्तवृत्तविषयस्यैव प्राक्कृतार्थां तद्वृत्तं करोतीत्यादियोगप्रयोगः ।
प्राक्कृतार्थामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयार्थानुवृत्तत्वसंज्ञका
तद्वृत्तादिप्रवृत्तकृतिकु भेदनादिक्रिया प्रमाणाभावात् । यदन्तर्गतं
सुखसंज्ञे आनुगा उत्पन्नवृत्तत्वा कृतिवचने इति तथैवैवम् सुख-
मेव कर्मात्मतत्त्वस्य च कृतिमात्रं चान्वर्तमानं च द्वितीया तथा
वृत्तान् यत्तद्वृत्तादावित्याह तत्र तत्त्वादियथाहवत्प्रमाणप्रतीक्षा वस-
तावच्छिन्नस्यैव करोतीत्यन्तम् ।

जीवात्मनश्चार्थे नु प्राक्कृतो तद्वृत्तादेवप्राधान्यविशेषस्य
विद्यतेऽदमादेऽपि विषयसमुक्तं यदाह वत्स्यस्य लिङ्गं साधं वस-
तेति प्रकृतैर्विषयविधायः । तत्र लिङ्गमुपपादानं विधातात्वं कथं
कुरुमिति तत्रापि तन्मते तद्वृत्तप्रवृत्तार्थामोदनं करोतीत्यादि
प्रयोगे प्रत्यक्षेन विषयमेव द्वितीयार्थः । अतः जीवति योऽं कयिषि
जेयोऽं लिङ्गति कथम् श्रीकृतीत्यादावधिकृतत्वं जीवमेव कर्मात्मं
सुखसुभाषणे चात्मानमभ्यसमानां विधातां गीहतामपि । आधा-
यता ध्रौवतातोः कर्मात्मा स्यादिति भाव्येति कृतम् । अतएव मास-
सौमेय जीवते जीवितइत्यदौ कर्मात्मायंकृतितादयः तत्रापि मासाधि-
कृततायाजोषनसौमेयः सौमनाहंजीवनाधिकृततायाः कासइत्यादि
क्रमेण तत्र बोधः । तद्वृत्तायां पञ्चतोक्त्याह नु न ध्रौवस्य धातो-
रर्थेन बोधः विष्णु सत्यं च । विष्णुं तृप्यते सुन्दरीभिः कोऽं क
सौमना स्निग्धमिच्छादेः नु द्वितीयया चात्माधनेरभिज्ञातिरेव बो-
ध्यते ननु अधिकृतत्वं प्रत्यामधिष्ठेने चत्वाको अधिविहृतीत्यादावक-
धिकृतत्वमेव कर्मात्मं द्वितीयार्थस्यैव प्रत्यामधिष्ठेनेऽपि विविधे-
कादौ कर्मात्मायंकृतोक्त्या तद्वृत्ताः तथैवाह ध्रौवतायासिद्धोक्त्या
ज्ञानो कर्मात्ममेव तद्विहृतादयः तदाधारतम् । कर्माधिकारं

कुर्वन्त्यादौ तद्विधानस्याप्येतत्प्रमाणेन चित्तं दत्तं । तद्वान्
 काले त्वेतस्याधिकारं कुर्वन्त्यादिकमेव प्रमाणं चाधीनमुपसति काङ्क्ष
 नृणां तेषां शब्दावाच्यधिकारकालमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याक्यते अनूपा-
 ध्याद्येवसतेराचार्यक कर्मसातिदेहात् । नृणेऽनुवर्त्ते इत्यादौ तु
 यत्किञ्च न भवति । अस्यामुपवसतीत्यादौ नृपवसतेर्निवासार्थकत्वस्य
 यथाधारस्य 'कर्म'त्वं तथैव तदनुवासादनुवसनार्थक्येऽधिकार-
 कत्वमेव वातस्य नृणेऽप्यनुवर्त्तेत्यत्र । आनन्देऽपि यथा । सुखीत्यादिभ्यः
 प्रयोगः ।

कर्मत्वकारणं कर्मत्वम् ।

तिका विकरजातस्य धातोर्दर्शनं बाह्यम् ।

कार्यं बाह्यं बोधकत्वं कर्मत्वं तद्विद्योक्तम् ।

सर्विकरमेव यदागुणेप्रकाशेबाह्यार्थकादुत्तरतिका बोधका
 यदाहकार्येऽनुभावचित्तं तत्त्वकादातुपस्थाप्यस्य तस्य तथैव कर्मत्वं
 कारकमित्यर्थः । कर्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्येऽर्थविक्रानुभावोऽधि-
 क विकरजातेनेति न तत्र प्रसङ्गः । यत्किञ्च जानातीत्यादौ बोधकाप्य
 कृत्वाच्यत्वस्यैव धातुस्थाप्यस्य यावदुद्ग्राहेरन्वयः पक्षः युक्त इति
 बोधकतदिति वाच्यस्य ननुवर्त्तमानस्यास्यत्वमेव ननुतीत्यत्र वाच्यस्य
 प्रतिबोधितत्वं प्रतिबोधितत्वस्य भूतत्वम् । प्रतिबोधितस्य प्रकाशत्वमेव
 कर्मत्वं कर्मत्वस्य च कर्मत्वस्य च कर्मत्वस्य च कर्मत्वमेव यैत्रिकस्य ननु
 प्रकाशः प्रकाशान्तराच्यस्यैव कर्मत्वान् मिश्रकृत्यस्यैव प्रतीत्य
 भावस्य कर्मत्व प्रकाशत्वान् यदस्य कर्मत्वादौ वागुक्तत्वं यदुद्ग्रा-
 हकस्य यावत्तः कर्मत्वविक्रान्तात् यदाद्युपभोगानुभूतकालिच न यदा
 कर्मत्वस्य प्रमाणाभावात् यतोऽयं यदाविभोक्तृत्वकर्मत्वप्रसङ्गः
 विद्याकृते कर्मत्वप्रमाणेऽपि इत्यादौऽप्यधिकारत्वमपि मुख्यमेवेति
 तु न युक्तं । विद्या चिन्मात्रेण कर्मत्वमेतन्नया यावत्कर्मत्वानुपपत्तेः

प्रकृत तद्धृत्वादेरेव वक्तव्यमिति नानि धात्वर्थमात्रम् अतएव नानि
 खान्दानुक्तवाच्यम् । यद्यनानुक्तवाच्यवाच्यः कारकमात्रम् यच्च
 वक्तव्यमिति ।

अभिप्रेक्ष्यतीत्यादिवाच्यवाच्यत्वं तुल्यम्, विचारकत्वं प्रतिस-
 त्वात्वे भेदमवकाशं त्वारेवचनमिति तदप्रतिलम्बानेऽपीति ज्ञेयम् ।

वक्तव्यमभिधायार्थवत्तया बोद्धव्यमिति ।

चटा कार्यः स धात्वर्थः कर्तृत्वा वा निजयति ।

वक्तव्यमभिधायतुल्यं अप्यवाह्यार्थप्रकारकवदर्थधर्मिकान्तर्भावोक्तं
 अत्र चटः सामर्थ्ये स एवार्थो धातुपञ्चाप्यतदर्थस्य कर्तृत्वं पञ्चा
 इत्यादौ धातोर्दर्थवत्तया कर्तृत्वमर्थम्, चटानुभाष्यमपि न वक्तव्य
 मिष्यम्, प्रकृते तद्धृत्वाद्यादौ तु तादृशस्य धातोर्दर्थवत्तया निजैव
 कार्यः कर्तृत्वमनुभाषते न तद्विभेदं जटेति तद्धृदासः ।

आवाहनत्वादिभेदेन ब्रह्मविध्वंसवोक्तानुक्तव्यभेदेन कारकत्वं
 वैविध्यमप्यसीति तदनुक्त्या नूतनत्वमत आह ।

धात्वर्थस्य धर्मिकत्वा निजवाच्यमनुभाषते ।

यत्तद्धृत्वं धर्मिकत्वा नूतनत्वादेवं भवेत् ।

धात्वर्थस्य विशेषतया निजवाच्यमनुभाष्यत्वमेव कारकव्योक्तत्वं यदि
 ज्ञेयवत्तया तदनुभाष्यत्वमेव चानुक्तत्वं ननु धातुसामर्थ्यप्रकारकत्वाभि-
 धेयत्वमात्रमुक्तत्वं तद्धृत्वं यद्यति इत्यादौपि कर्तृत्ववाच्यत्वमात्रम् ।
 यद्यति पञ्चाइत्यादौ निजा वाच्यः पञ्चमनइत्यादौ न कृता कर्तृत्वं
 कर्तृत्वम् धात्वर्थविशेषात्वेनानुभाषते तथा पञ्चं कर्तृत्वं दानीवो-
 दितः भोमोदितः ज्ञेयं ब्रह्मविद्यादौ यथाकर्म करणवादिभिरपि
 वैचित्र्येण यदर्थेयदर्थेऽपि कर्तृत्वादेः । धात्वर्थस्य वाकारेवचनवा-
 चेपि नूतनत्वं विधेयं च यद्यनानुपि विचित्र्येण सन्धेयं कर्तृ-
 त्वेनानुक्तानुतनिजादौ निजावेव ज्ञेयं कर्तृत्ववाच्यत्वोक्तत्वं ।

धातुभेदेन कर्मत्वकारणलोपवादी विवक्षितः ।

दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मूलवर्णत्वमुच्यते ।

विग्रहोक्तः कर्मतात्त्वात् तदसम्भेदव्यवर्त्तता ।

दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मूलं साक्षादित्यर्थतावच्छेदकं ब्रह्मत्वमेव तदे-
वोच्यते धात्वर्थविशेषकत्वेनानुभाष्यते तेन गौ । एवौ दुहते दुग्वा वेत्यत्र
कर्मत्वकर्मोद्गमात्तुल्यकारणत्वमेवोच्यते गौ । त्रैलोक्ये च वेद्यः ।
तत्र मोचमायच्छिद्यवापारजः धातुशक्तता मोचनस्यैव साक्षादा-
त्म्यतावच्छेदकव्यवस्थाम् इति प्रभृतेर्जगद्विग्रहापादः सत्येव गत्यव-
च्छिद्यविकर्षकं वाच्यमतः साक्षात् तदात्मतावच्छेदकं तत्समत्वमेव कर्म-
न तु तादृशं संबोधादि । अत्रापि भारोभवनमुच्यते नीयतइत्यादौ
शाखा यामं ज्ञाततइत्यादौ च कथाकर्म भवनकर्मकगत्यनुकूलता-
वारजत्वमिति नान् । भारः यामकर्मकगत्यवच्छिद्यविकर्षकत्वमसाध्यम् ।
साक्षेकात्वारज्योदयोदयिण्येव सत्यतौ दुहतेर्जगत्वं कर्म नी-
यतादौ प्रदानकर्मिणास्तुतिभेदेन विग्रहयं शास्त्रिणागतमादेयम् ।
विग्रहोक्तं कर्मतात्त्विकप्रत्ययत्वमेव नु मूच्यते । कर्मतात्त्विक-
ताविशेषकत्वेन तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेषतया तिङाद्यै-
र्वोच्यते यथा चैवोयामं सत्यते त्रिमितिवेत्यादौ यामकर्मकस्य क-
तावच्छेदकत्वमस्य चर्त्तं चैवइत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशकत्वमूच-
्यते । कर्मत्वमेव तदर्थविशेषतया तैवचने यथा कोदयः पाचते
जाहते वा भूमेव अर्णेत्यादौ तत्र भङ्गं कर्मकवापारजत्वम् । मूल-
कर्मकवापारः कर्मत्ववैदनादिदेव युज्यते तेनेव यत्नं साधनत्व-
वैधानमतीत्यादौ कर्मविज्ञानमादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः ।

अथ भिद्यते कर्मेति वा कुमुदः कर्ममिहारा मिदाधनुमूच-
कात्तदनुभवकस्य कर्मत्वमेव कर्मं कुमुदावत्ययः मिहारे-

कर्मत्वैवधानसंबन्धं चाप्रदर्शयति ।

वचान्तेत्यस्य कर्मत्वे प्रथमैवावुचित्यते ।

* कर्मत्वैवधानविशिष्टैवधानसंबन्धं कर्मत्वस्यापरस्य धातुवि-
वायवोरन्तरासंबन्धं कर्मत्वं वचः कर्मिण्येति तदीयत्वेनानुभावे
कर्मत्वे प्रथमैवावुचित्यते ननु द्वितीयादिरपेक्षते येन प्राक् कर्मत्वं
वचनमात्रकर्मत्वं तावन्मोक्षकर्मत्वं तावन्निष्ठावन्वधीकृतं न स्यात् ।
अतएव प्रधानव्यवस्थामिधाने भुवन्निष्ठरभिहितवत् प्रकाशते इति
पठन्ति । अस्ति कारकमिति श्रान्तिरिति । कर्मतामात्रमुच्यते
येन वचनेन वचना भुवन्ते प्राकशब्दादौ नाभिहितवाधिकांदीवप्रकाश-
यति ।

ननु वच विशिष्टवैशिष्ट्यावभाषिकानिबन्धुत्वेन त्रैलोक्यप्रधानभावा-
वति निवाहने प्रधानीभूय वचविधस्यैव कर्मत्वादिकारकस्य भावं
तत्र तत्र स्थाक् वचा प्रकाशस्य मोक्षा पञ्चगव्यस्य दत्ता भोक्तृमग्नस्य
वाक्चः पुदस्य गत्वा जना भुक्ता चैवस्य स्थितिः पक्षा क्षुद्रस्य जलन
मिच्छादौ त्वादभिकारित्वेन तदवधानत्वेन वदन्ताः कर्मत्वाद्यनुभा-
वस्य निमित्तत्वात् एवं वच तादृशनिवाहये नानाविधं कर्मत्वसम्ब-
धानत्वादि प्रकाशकत्वापि तथा वचा त्राह्यवाक्यादय एवमिति वदन्ता
पक्षेण पक्षीकादौ कर्मत्वादौ वचुषं प्रादेवसामर्थ्यावतत्वात् ।

त्रैलोक्यप्रधानविशेषोः प्रधानीभूतकारके ।

एवमिन् वा विभिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः ।

वच त्रैलोक्यप्रधानतावधानसंबन्धये प्रधानीभूयैवविधमनेवविधं
वा तदीयत्वेन कारकं भावते वच प्रधानत्वियामपेक्ष्यैव स्थितिः कारक-
विभक्त्येवस्थितिः ननु त्रैलोक्यिया तथाच प्रकाशस्य मोक्षा इत्यादौ
अवयवकर्मत्वावधानोक्तं कर्मत्वतावन्मोक्षकत्वादिना त्राह्यवाक्यादय
इत्यादीनादौ च त्राह्यकर्मत्वतावधानोक्तं त्राह्यकर्मत्वतावधानादय-

तादिना वेद्यने मुत्तमैवेति यज्ञादेव यजमानादित्येव विद्यायां
वहीतुर्ध्वं तादिना कर्म तादेभानमिति भावः ।

यत्तु यजमे तु यजतीत्यत्र यजोः यजुस्तन्निमित्तमन्वयान्तरादायम
कन्तुदायतायां योमे तु जमे ददातीत्यत्र तु यजुः कन्तुदायतान्तर-
स्यायां यमे याच्यो भुञ्जे इत्यत्र याच्योः करतलाधिकरणतायां
शेषमे यामं यजतीत्यत्र यामस्याधिकरणकत्वकर्मतायां इत्यने
वेपथुः यजन्मितादौ च वेपथवेरधिकरणकत्वकर्मतादिना यज-
यते। मुत्तमन्वयान्तरादीदृशदायतादिशेषमे यत्तुर्ध्वं वेदयानर्था-
दन्वयः ।

यजमेविद्यायास्तु कारकत्वमेषमे ।

यत्तदं कारकं तत्र विद्यां मुत्तमेति ।

इति हि तन्मार्गं यजमानात्तन्निमित्तयोः कारकत्वेन तन्म-
होपकरणं यजिष्यमेवेत्यत्र यत्तदं कारकं तत्र विद्यामुत्तमेति मुत्त-
मादाह्वानिर्माह्वाना यत्तु पूर्वमेव यत्तन्निमित्तमिति यज्ञादिशब्दः । तत्र
याच्यो यजमानोदाहरेन्नित्यमित्यमि भेदविद्यायां इत्येव तत्र
याच्योदाहरेन्नित्यमित्यमि नैमित्तिकत्वं कारकत्वमप्येति । यत्तु
याच्योदायतान्तरादायताकारकत्वमिति । यत्तु योभयस्युत्तमो यजमे
यजन्ते इति भवति इति यजमानात् करतलायाच्योदेकदायतान्तरादि
करतलाधिक्येन विभक्तियुक्तित्वेति भावः करतलाधिक्यं तत्र त्वेति
याच्योः दैवाभ्यासं नित्यमेव करतलायाच्योदेकदायतादिनि शेषम् ।

यत्तं तन्मार्गं योदमुत्तमविद्यान्वयमेषां यजमानादीन्मुत्तम-
यमे ।

विद्यायां याच्योदायतां यत्तं तद्व्याप्येति ।

इतीहा यजमानास्तु विद्योयोदाहृतोभवेत् ।

यत्तमेव यत्तं तद्व्याप्येति । यत्तमुत्तमेव यत्तमेव यत्तमेव

कर्मनिर्देशः । यथा यत्किं यथेष्टमुच्यते । शिवोऽसुखमा भाम-
नेति कर्मसमर्थावाक्ययोगः यस्मिंश्चोपाधुबन्धानुवर्धितमपेक्षते
यिना वीर्यकामसमकाम य यस्मिन्वाहः ।

सामान्यविधिद्वयम् : स्यात्वाद्यं विशेषविधिं विना प्रवर्तते
इति कर्मणामादितीत्यादायैवविधयं विशेषविधिं दर्शयति ।

सुखं लब्धं ततो बोधो विहीनः कथं भवति ।

अथ दशैश्वर्यं संपन्नं वाचस्पतिं प्रपन्नं ।

मन्त्रिभ्यश्चक्षिभ्यः कथासर्वेषु नृपयि ।

सत्यमेव जयते ।

[illegible]

आदर्श संस्मरणसंग्रहाने दिलीवालीबारेविचारवाद
माह ।

विष्णुसहस्रनामं सप्तशतनामं च ।

सर्वाङ्गस्य च यद्येवमचेतुर्मासविधिं हिमः ।

विद्यादिभिर्ज्ञानात्मिकैः यथा बहु बहुभूतं प्रजापतये
वायुवायव्यैर्वायव्यैः वायव्यैः वायव्यैः वायव्यैः वायव्यैः वायव्यैः

वर्तमानावस्थायास्तस्य च प्रजापतेः वा तत्कल्पनाद्यत्वे
कर्मकर्मत्वयोरेक्ये वहेत्युप प्रमादम् । एषा भीतं ज्ञानायां महा-
साधुर्गन्तुं इहः प्रजापतिं पूजितो जगन्नाथमिच्छादौ सुप्तमदस्य पथि-
कायां जतं यतो मध्यमायां दीप्तमजगत् एकलक्षणादौ भुक्त्वा रात्रीं
शिरःकल्प मिथानामिच्छादौ च यत उक्तं लघुत्वात्प्रादुर्भावात्तद्विधिः ।
यमस्य यादृशीत्यादिद्वयार्थे न विधिः । योदस्य प्राचकद्वयादौ च न
तुमर्त्तं युज् । शिवाः नामुक्तत्वादित्यर्थात्प्राप्तं जने जनेदकम्
याज्ञः तथा दिवः सन्तुष्टं मिथाना योद दिवस्त्रितिवयोदका
दिवस्त्रितिवि प्रयोगादिति ।

कल्पनाद्यत्वे कर्मत्वस्य कर्मत्वस्य वाक्ये वहेत्युप बाधकं विना
तच्चमित्युक्तं तत्र बाधकमाह ।

कार्यकारोक्तभावात्कल्पनाद्यत्वे कर्मत्वमेव ।

इत्येवमेव कर्मतावामेव वही न कर्त्तारि ।

कार्यकारविहिताः ये भावप्रत्ययवाक्यव्यवस्थान्तस्य चातोदर्थे
कर्मत्वकर्मत्वयोर्गुणयोरेक्ये कर्मतावामेव वही तत्र ननु कर्त्तुमे-
व योदस्य प्राचकमेव योदः शिरःकल्प जगत् जनेन इत्यादौ
कार्यकारोक्तभावात्तस्य चातोदर्थे कर्त्तुर्कर्मत्वयोर्गुणयोरेक्ये वही
एव वहेत्युप यथा भिदा तन्मत्तमर्त्तस्य हिदा इत्याद्यां दृष्ट्या इत्यादी-
चिकीर्षां पुण्यानां पुण्यस्य ईहा प्रजापतिं दीप्तमिच्छादौ मम भोजिका
इत्युक्त्वा तत्र चाचिका रात्रीकामिच्छादौ यथा वा दीर्घायां तद्विराजि-
कस्य मुक्त्या परिचर्या चिकस्य पिष्टं कामुपायना कल्पानस्य रज-
वीनां मात्रायां योदस्य पुण्यानामकरिषाणां च कर्त्तुनां इत्या-
द्यास्य हानिरर्थायां विरक्तस्य । इत्याद्यानां तदर्थे वि । उक्त-
चिकस्य पुण्यानां चातोदर्थे कर्मत्वकर्मत्वयोर्गुणयोरेक्ये कर्मत्वमेव
वहीवावहेत्युप कर्मत्वकारित्वमित्युक्तं तु योमादाः ।

अथैव यन्मिति श्रुत्यै वाच्यं विधेयविधानमत्रापि ।

आवासाद्योदये तु कर्त्तव्यैव बोधने ।

बद्धी वा मृत्यु इवोर्ध्वे न इवोरवि वा भवेत् ।

अथवावासाद्योदये कर्त्तव्यत्वात् बोधने बद्धीन् बद्धी-
यादि तत्त्वं चर्त्तयः परजीवः कृत्वा कार्त्तः प्रवेष्टो वा बद्धीयत्येति
यत् प्रवेष्टेवास्मि सावाहृत्वात् । तादृशत्वात् कर्त्तव्यत्वात्
बद्धी बोधने तु न इवोरवि बद्धी यथा भेदः प्रापजीवो वा यान्
मै र्मेवेनेवादेौ तत्त्वं यानमेवेनादेौ च । तन्मानीवो यत् न
यत्तौ प्रवेष्टे कृतसंज्ञता ।

यत् किञ्चैवमेवेनादेौ कर्त्तव्यं तत् यानमेवेनादेौ कर्त्तव्यं
तत् यानम् चैवमेवेनादेौ च कर्त्तव्यत्वात् । किञ्चात्र कथमन्वयः
विधायाद्यवस्थाकोऽथ योदये चतुर्वाच्यत्वं इति वक्ष्याम्य-
न्वादिन वाच ।

विधीयते चर्त्तयं चर्त्तयं वा तृतीयवा ।

यद्यपि बोधने भावकान्ताभावचर्त्तयि ।

भावकान्ताद्योदये कर्त्तव्यं चतुर्वाच्यं वाच्ये विधीयते
यद्यपि तत्त्वं उभयैव प्रयोक्तुं चर्त्तयैव चर्त्तयैव चर्त्तयैव
वाच्यमिति ।

अथवादेरनुकूलमप्येति वाच्यः सुतः संवेद्येवाच ।

गुणीवा च चतुर्वाच्यं च बद्धी तत्तमी तथा ।

वाच्ये अथवादेर्वाच्येवाच्येति अत्र ।

अथैव अत्र वा विधीयते अथवादेौ चतुर्वाच्यं चर्त्तयैव चर्त्तयैव
च चर्त्तयैव चर्त्तयैव वा चतुर्वाच्ये च चर्त्तयैव चर्त्तयैव
वाच्यं वा चतुर्वाच्ये वाच्यमिति वाच्ये च चर्त्तयैव चर्त्तयैव
विधानाद्यनुकूलमिति ।

कारकाणां सर्वे विरूपतद्व्याप्य निर्जन्ति । ४५

जगदीश साहू गार्गो न प्रचारीभव भासते ।

६ षडथ्वं तादृगर्थं सा कारकान्धार्यसुबुधेत् ।

प्रथमादीनां मतानां विभक्त्यानां कथायाऽर्था न धात्वर्थे प्रकाशनी
भूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे पाकादव्याहारवि सुवर्धसंख्या न धात्वर्थे
प्रकाशः परन्तु वचनादिस्तुत्ये नामार्थे इत्युक्तं प्रायं समासनिमित्तक
प्राथोदर्थे इति वा वक्तव्यं नच दामगतइत्यादौ धात्वर्थे कर्मात्मा
दिवैकत्वादिरपि सुवर्धः प्रकाशः अतएव प्रासावात् प्रेक्षते इत्यादौ
सुवर्धस्य धात्वर्थे प्रकाशत्वेऽपि तदर्थश्चपञ्चमां नाश्रयति प्रासादये-
ताम् इत्यादौ समासनिमित्तस्य धातोदर्थे स्ववर्धस्यादौ चोक्तत्वादेर
प्रकारत्वात् प्रासाकापरीत्यादौ समासनिमित्तस्य नाश्रये प्रकाशीभूत
मयोक्त्यादिकं न धातोदर्थे । न च कारकविभक्तेरपि तदव्यर्थत्व-
त्वादेति प्रसङ्गः उपधेयसङ्घट्टेऽप्युपाधेरसाङ्ग्येऽपि । नैव मनेत्यादेर
रचत्वादिसंख्यात् सन्ध्यात्यमपि प्रथमार्थः तत्र विधाङ्गत्वात् वस्तु-
मिमेतत् वस्तुनिष्ठविषयबोधविशेषत्वं वा तथाच तादृशसन्धे-
रान्वयार्थोऽनन्तरजननानिश्चाकारकान् बोधः संख्याविहितसुव-
र्धस्य प्रकाशवर्धविशेषत्वात्पिदमात् । कश्चिन् मुष्टो वनेत्यादौ तु
कश्चिद्येव मुष्टस्याभेदो भासते ननु मुष्टे कश्चिः प्रकृत्यर्थमुक्त्यवि-
शेषत्वं सार्धसंख्यात्वं सन्धिसुपः सामर्थ्यात् अन्यथा
कवी दन्तीकृतेव कश्चिन् दन्तिविव्यापि कश्चिरक्षितोऽभिदबोधा-
यतेः तदुपयुक्तस्य नाश्रोः समासविभक्त्यन्तस्याविनिष्टत्वात् कवी
मुष्टो वनतु इतिवत् कश्चिन् दन्ती वनतु इत्यपि प्रयोगावाताच । ये
नैव व्यादौ तु सन्धेर्नाश्वतरवैयर्थ्यम् । सुमित्रामत नैतत्ते विधि-
विधेयविभक्त्यादौ तन्मार्गत्वमिव प्रज्ञेयत्वमपि सम्प्रतिज्ञावर्धः

तत्रैव मातृवत्तु कथं चारुदेव्यादौ देव्यात् । भूमिः काहेत्यादौ मय-
मादेवमातृवत्तु देवे तस्या रथ उदेकत्वमर्थः ।

इतिमेव याममुभयेक यज्ञागमित्यादौ दमप्रत्ययान्तरा मेमे
यामाकादूरदक्षिणदिशीत्याद्यादिषा धीः इतिमेवमाभ्यामदूरे
इत्योऽप्यन्त्या इत्यनुवाचनात् । तत्रात्रार्थं प्रत्ययविभृतादुपदेव्याका-
दीवमित्यादौ । तु च विदमः इतिवत्तेऽप्युत्तरं इति आधात् दिग्दर्शनादि-
ज्ञात् प्रत्ययवि । इत्यममि प्रति वर्ज्यं वा चोत्तरे विदुदित्यादाव-
आदेः सार्धप्रत्ययनीयस्य सञ्जीवत्येवार्थः तेन इत्थं सञ्जीवत्या-
मित्यत्र प्रकाशते विदुदित्येवं वाच्यार्थ इत्याभित्यक्तान्यापि निरूपितस्यमेव
तत्र द्वितीयः बोधते । आभादेर्लक्षणाद्यर्थे इत्यादेरन्वयविधेयं
प्रत्येव वा तदर्थकपरोक्षत्वं द्वितीयापेक्षया प्राप्तं प्रतिभादन्वयमर्थः
प्राप्तं प्रतिभात वर्ज्यते इत्यादौ । प्रतिभादेकदवा सपुनरन्वयः । बहु
प्रत्येर्लक्षणीकत्वं उपसर्गत्वान्नो इत्यत्र श्लोः । अथवा विधानानुपपत्तेः
परानु प्रतिभादेर्वैजे वक्ष्येव द्वितीयापि तदर्थः सत्यन्तोऽनुभाषते
वक्ष्येर् द्वितीया वा प्रतिभादेरित्यनुक्तिः । तेन प्राक्तनं वा प्रतिभा
अद्वितित्वपूर्तिरिति च तत्त्वान्वयमर्थः इत्येवं तत्र बोधः । इत्थं इत्य-
ममि परि प्रत्यनु वा वाच्यता इति बोध्यात्तत्तेऽपि प्रविदस्य इत्यन्तो
वाच्यता इत्यर्थः । मितरममि परि प्रत्यनु वा चैतु इत्यत्र इत्यन्तूदा-
यन्तै रन्त्यादिभिः पितृदीत्याभुलकैचरत्यन्वयबोधः । वयसां प्रति परि
वा तदेदीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भाजे गत्यन्त्वो द्वितीया
बोधते तेन बोधदीयो भाजकं देहीत्येवं तत्र बोधः । कादीरीमनु
इतिदिश्यानामन्त्यस्य हेतुतावाचित्यात् । कादीरीमिदमेवमुदाह-
रतिदिश्याः । कादीरी वक्ष्यिष्येव । मूदमनुवृत्तानो दक्षिणमनु-
वाचते इत्यादौ च तस्य लक्षणात्वात् मूदेव तद् युज्यते इत्यादिरर्थः ।
तद्वान्तुं च विधाः । अतु रेवं दानवा इत्यादावुपानुभां जीववच-

आभिधानात् कश्चिन्नास्तीति वा इत्याकारकज्ञान बोधः ।
 बहुलमभिपुञ्जे । अक्षयवीप्येतन्नाभावेऽभिर्भावेऽपि बोधः ।
 कश्चिदेवं साक्षात् च हीमे उपपन्नं बोधयते । यदस्यि मृदोऽप्ये-
 क्षिता निवार्ये वा, पूजा समवस्यि वा यत्तु पठतीत्यादिप्रयोगात्
 कश्चिद्व्याप्येऽप्येक्षितव्यस्यापि बोधे द्वितीयाभिपुञ्जि । सम-
 योक्त्या वाच्यं सामीप्यार्थं तेन तयोमे समया याममित्यादौ
 यामस्य समीपमित्यर्थे यामःपुञ्जित्वं तत्पुञ्जित्वमित्यर्थं वा द्विती-
 यया बोध्यते । विद्यायतेऽन्तरेऽन्तरा विना वा यदा बोध्यतेत्यादौ
 यतेप्रभञ्जनाभावाभावाभावकदेवित्त्वं वाच्यं इति विद्यायत्नाभाव-
 वाच्यः । योऽप्येक्षितव्येऽप्येक्षितव्यमित्यर्थं प्रतियोगित्वम् । मन्त्रमन्त्रे-
 त्वं च मन्त्रवदित्यादौ तुल्यत्वानां भेदेऽप्यर्थः । तेन मन्त्रमन्त्र-
 त्वं न मन्त्रवदित्याकारकज्ञानबोधः । वा पुत्रमित्यत्र वाच्येऽप्यर्थे
 यदे द्वितीयात्मेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते चित् पुत्रमित्यत्र चित्त-
 त्वं वा पुत्रविवक्षितम् । वा पितः कश्चिन्ने सुपुत्रत्वेन विपक्ष-
 तत्वादेः कर्मतमेन यत् वाच्येन बोध्यते ननु विद्यादित्यत्र पुत्र-
 विचारइत्यादौ तु न चित्तव्यत्यर्थे पुत्राद्यन्तः । चित् चित्तादि-
 त्वस्य । एवं पुत्रेन विनाकृतत्वेनइत्यादौ न चित्तव्यत्यर्थे परन्तु
 विनाकृतत्वस्य । विनाकृतस्य वेत्ते द्वितीयाभिपुञ्जि वाच्यव्यत्यर्थी-
 यन्ति यदेन विना यदादिना इत्यपि प्रयुज्यते । उपपन्नपरि मृद-
 यतायेत्यत्र दिवसस्योपरिनिपातक सज्जितोर्ध्वंभावात्पुञ्जित्वेन मृद-
 सज्जितोर्ध्वंभावे इत्यायेत्यर्थः । यद्येऽप्येक्षितव्यः कश्चिन्ने चित्क-
 र्त्तव्यत्वात्पुञ्जित्वेनैव बोध्यः दिवसव्यत्यर्थोऽप्येक्षित सामीप्यव्यतिरिक्त-
 तयोमे द्वितीयाभिपुञ्जे । सर्व्वेनां मन्त्रमन्त्रानामुपपन्नपरि इत्यर्थे ।
 अथाप्युत्तरं वातं सर्व्वेभ्योऽप्युत्तरं इत्येव । दिवसस्योपर्य्ये-
 नं सामीप्यव्यत्यर्थः यदप्युत्तरम् । मृदमन्त्रः मृदवत्वा इत्यादि-

भित्तः प्रत्यक्षं दृष्टव्योऽस्मात् सर्वान्धो देवेत्यर्थः । तदेकदेशे च सर्व-
 क्षिप्त्वा मृदावपवत्वं द्वितीयकानुभाषते । मृदं परितः सर्वतः उभयतो
 वा दृष्टव्याऽऽहरीक्षेति शब्दः । अदीं वाक्कमं पुरं मृदं योवद्वर्गं
 पथेक्षणं वावदित्वावगन्तुं मर्मादा अभिविधित्वा कमेकापंथेन मदी
 कर्मन्तं मायुरं मृदाभिजातं त्वदनमिच्छाकारकान् बोधः । तत्सर्वान्-
 त्वत्वं तदवधिकविधिमार्गं न्यते सति तद्विहितवत्वं तदभिजातत्वमपि
 प्रकृते तदारम्भकवाचकवचनार्थे देन तत्संयुक्तत्वम् । भागं सुप्यते
 मोक्षं गम्यते इत्यादौ आलाभ्योपलब्धतासंभवे इत्यनुप्रविष्टेर्द्वितीयका
 अभिजातिवचने न मासाभिजातः कायः कोऽभिजातगतेः कर्मन्तं
 भिजादिकत्वान् बोधः । तत्र मासादेरभिजातिर्मासद्वयविकारकताव
 च्छेदकोभूतवाचकवचनान्तर्द्विकारकवाचकवृत्तित्वं तत्वाविधयन्निश्चि-
 द्वावचनवाचकत्वं वा कोऽप्येकं कोऽन्यत्वेऽद्वयविकारकताव-
 च्छेदकोभूतवाचकवचनान्तर्द्विकारकदेशवृत्तित्वं तत्वाविधयन्निश्चि-
 द्वावचनवाचकं चेति मन्तव्यम् ।

अथवा कायस्वरूपं यक्षुःकृत्योपलब्धवचने सति सचक्षुर्गोपकवाच-
 कत्वः प्रत्यक्षान्धस्य कायत्वाभावात् ज्ञेयवार्थवाचित्वहेतोरद्वयतीता-
 वाचुः विज्ञतत्वं दक्षिमतद्वयार्थः । तथाच सर्वोपलब्धमिव प्रकृत्यर्थे
 विज्ञेयवचनवचनितं वाक्यत्वेकदेशे च यक्षुःकृत्यत्वे प्रकृत्यर्थनिश्चितं
 चरमं तथाच विज्ञतज्ञेयवृत्तित्वविशिष्टं यक्षुःकृत्यत्वं तद्वैशेष्य-
 शान् सचक्षुःकृत्याकारकान् बोधः । यद्यपिनेरपि येनाङ्गविकारइति
 कूपकोत्पत्तिश्च तात्पर्यार्थः । विज्ञतत्वन्तु विज्ञतत्वमवकासंज्ञानवचन
 पदवचनितं कुस्तिरेऽङ्गे इति प्रजापत्यैववाच्यतात् । अथा आधिक्यान
 वृत्तित्वसम्बन्धेन यक्षुःकृत्यो यक्षुर्विनाशकत्वाद्वा सचक्षुःकृत्यः काय
 दृष्टव्यावच्छादये विनाशे दक्षिमतद्वयार्थस्य ज्ञेयत्वस्य विकारप्रवृत्त-
 त्वं द्वितीयका बोध्यते तथाच ज्ञेयवचनवार्थप्रवृत्तया विज्ञतत्वसम्बन्धेन

[illegible][illegible]

क्रियान्वयितं सः प्रवृत्तिरिति प्रवादकायेकपारवान्वयितेन सुखयो-
 देकवातीवृत्तिवयोरन्वयितं समानकार्थीयत्वमिदं सत्यत्वात्
 पुनरेव सहाग्रसहस्यं समभिवाह्यतामिदं त्रितयिवा न कार्थत्वादिवान्य
 विमी चित्तु मिदार्थकत्वं त्वेवेति युक्तकर्मकतापुनश्चिद्व्यतिपातीन-
 त्वत्वं न तथावत्तमः । पुनरेव सह सत्तं येन वेत्यादावपि त्रतीयार्थक-
 कत्वं त्वे त्रितयिवाव्यति । अस्तु पुनरेव सहाग्रसहस्यं समभिवा-
 ह्यतमत्वादिक्रियाकाचीयत्वमेव सहाग्रस्यवत्प्रार्थक्यविद्यतेति । पुनरपि
 प्रयोक्तव्यत्वात्कार्थक्यस्य युक्तमिदं कत्वं त्वस्यान्यथादेव युक्तकत्वं वत्त-
 तीभादिति तत्र त्रतीयार्थकत्वं त्वस्य धात्वर्थेन साक्षात्त्वेन सहा-
 ग्रार्थे तदन्वयस्यानुत्पन्नत्वात् । पुनरेव तमं त्रितं प्राप्तयेव हत्यादेः तु
 सात्विकवत्त्वात् युक्तकत्वं त्रितयिवातिपातीनमिदं प्राप्तिकत्वं तं कदाचित्
 युक्तकर्मकप्राप्तिकाचीयत्वमिदं कत्वं प्राप्तिकत्वं तं त्रितयं वृत्तते कर्म-
 मिवाहृतताः । प्राप्त्यादिविवादाः कर्तृभेदेन कर्मत्वेऽप्यन्वयितवा
 तद्व्यतिपातकत्वं प्राप्त्यादिविवादाचीयत्वबोधने सहाग्रसहस्यं सामर्थ्य-
 प्रत्ययात् । नचान्यकत्वं कथमप्राप्तिकत्वायां सामर्थ्यात्तममपि त्वेने
 श्वमेव सहाग्रं सामं प्राप्तद्वितयमेव प्राप्तिकत्वं धनकर्मकप्राप्तिकाचीय
 सामकर्मकप्राप्तिसम्मानयादादितिवार्थं घटत्वेन सह घटसमवाये
 बुद्धिरित्यादौ वृत्तित् कर्तृत्वावच्छिन्नाः समानकार्थक्यत्वमेव स-
 र्थक्यं कर्मत्वावच्छिन्नाः समभिवाहृतविवादाः समानकार्थीयत्व-
 म्मेव समानकत्वं वाच्यमपि सहाग्रं निवेद्यताम् । अस्तु कान्यवि
 कर्मत्वाद्यवच्छिन्ना समभिवाहृतविवादेव तमं सहाग्रसहस्यार्थ-
 कत्वात् समानकार्थीयत्वैककत्वं त्वोभयसम्बन्धेनैव समभिवाहृत
 क्रियावामन्वयसोक्तदेव इति तत्तुक्तं प्राक्कर्म भोजनं न सुखं सहा-
 ग्रदिविवादाः समानकार्थक्यादिसम्बन्धेन सुधाकार्थक्यभोजनस-
 भावस्य बोधकत्वात्तमसामान्यापत्तेः इत्यविवादावच्छिन्नावच्छिन्ने

प्रमाणानुसारेण विद्यते । यथा यद्वत्त्वं सद्यः भासते इत्यादौ यद्वत्त्वं
निवृत्तिव्यवस्थायाः समानवाचीनत्वमित्यस्य समानप्रतियोगित्वस्य व्यर्थः ।
विभिन्नधर्मीयविवक्षणायां तादृक्तादयोऽप्येव । पुनरेव सद्यः मतिरित्यादौ
यद्वत्त्वाद्यन्वयविवक्षाज्ञानमिच्छाद्वारविरोधेन यत्तथा पुनर्यद्वत्त्वं यजति
वाचीनत्वादिर्वाचयितुमशक्यत्वाच्चान्यथा सहादेकादृशान् निवृत्त-
व्यवस्था पुनरेव सद्यः क्लृप्ततादाययि समभिच्छाद्युत्तमासार्धतावच्छेदकी
भूतल्लोप्यादिकाचीनत्वे तथाच पुनरुत्तिष्ठोप्यवाचीनल्लोप्यादि-
च्छाकारक्षत्वं बोधः यजत्या सहाभिमावध्यादित्यादौ यज्जीवद्वत्त्वा-
द्यप्याधानस्याचीनत्वेन तत्समानवाचीनत्वस्य प्रमादयितुमशक्यत्वात्
समानवाचिपरव्यवस्थितं सद्यःभासनात् तत् सद्यश्चार्थः यथा यद्वत्त्वं
सद्यः यद्वत्तुहमित्यादौ । यत्नेन यत्पर्यवश्यं तदनवा सद्येत्वाविशो
विधिरपि चास्मात् । पुनरेवायमिच्छादौ विनापि सहादिप्रयोगं
तद्वत्त्वं प्रतीतेकृतीयावाक्येन तत् यद्वत्त्वाद्यन्वयप्रतिपत्तिवाचीन-
त्वादिकमर्थक्यमिति चेत् यद्वत्त्वादेः प्रकृत्यर्थस्य पुनरुत्तिष्ठोप्यवच्छे-
दनाश्रयः ।

यत्नेन कुलं इत्येव यद्वत्त्वादेः आधारमर्थस्य अद्वयत्वस्याऽप्रती-
तावपि हेतुत्वप्रत्ययवारमिच्छातेन विद्येत्त्यादौ अद्वयत्वस्य बाधाय तत्र
जयव्यवस्थं हेतुत्वमेव प्रतीत्यर्थक्यत्वाच्च यन्नित्यहेतुत्वाच्च कुल-
मिच्छाकारकत्वं बोधः । यच्च तेषां न यत्नेनेतिवत् कुलं न यत्नेनेत्यपि
स्यात् निवृत्त्यवच्छादेः सत्यस्य ह्यन्यनिदानकतया तदवच्छिन्नमावश्य-
प्रत्येतुमशक्यत्वादिति शङ्कं कुले यत्नेन हेतुत्वं नहि विवक्ष्यत सत्त्व-
राजस्य यत्नेन ह्यवच्छाद्यादायत्वं यज्जीवमस्य आधायत्वं यत्नेनैवस्य
आधायत्वं यद्वत्त्वं भूतल्लोप्यादिकारकत्वमिच्छादिप्रतीत्या निवृत्त्यवच्छाद्यापि
सत्यस्य ह्युत्तिष्ठोप्यवच्छिन्नमावश्यं नहि कुलादिनिवृत्तिं हेतुत्व-
विद्येनेन यत्नविद्येनेन तावु भासते । यत्नविद्येहेतुत्वादेः

सम्बन्धविशेषेण कुवादिप्रतिपादकप्राप्त्यनुभावकत्वेवैकशेषस्य दुष्प्रस-
त्वात् वृत्तमिवामासम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे एतन्निर्दि-
ष्टत्वात् नृणां नमननिर्दिष्टयामस्य ननु नृहस्तेत्यादौ पञ्चमीयर्थस्य
विभाजादेरनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययावोज्ञाप्य तत्र एक-
स्यादिसंज्ञितस्य विभाजाद्यनुकूलत्वस्यैव नञा विरहभोधने ज्ञातं न
धूमेनेत्यादावपि तृतीयोपादिसंज्ञासाधकस्य धूमादिनिष्ठहेतुतामिद्वयक-
त्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् अस्तु वा हेतुत्वादिविहित तृती-
यादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थक्षयाच्च कुलं धनजन्यतावदित्यात्मा
नञास्तु तत्र बोधः । धूमेन वज्रिरज्यते प्रखलमित्यादौ तु वज्रादे-
र्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादिनिष्ठजनकत्वातिव्यक्तत्वादकाञ्क्षा चापकत्व-
संज्ञकं ज्ञातमेव हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थत्वेन धूमनिष्ठं यज्ज्ञापकत्वं
तद्वान् वज्रिरित्याकारकत्वं बोधकत्वकञ्च सप्रतियोगिविवक्त-
सम्बन्धेन याच्यम् । नञ धूमादेर्वज्रादिर्जन्यजनकत्वं वाञ्छितं चिह्न-
स्यानुमितावहेतुत्वादित्याद्यं वज्राद्यवगाहिनि सत्ताद्यात्वादे विमय-
विधया समिष्टत्वेनाभावप्रत्यये च सप्रिकर्षघटकतया धूमादेर्जनकत्व-
सम्भवात् धूमेनेत्याथ धूमवदस्य धूमवानिऽकृत्येनेत्यादौ च त्वादिसंज्ञ-
कस्य सार्थज्ञाने सङ्गच्छया तन्निष्ठत्वेन ज्ञापकत्वमुक्तस्यैव तृतीयथा
बोध्यते इतिदुचिन्तामज्झितः । यद्यप्युक्तदिशा कानिभूमेव च
वज्रादेरपि धूमादिज्ञापकत्वमस्यैव वज्रिभा धूमवानित्यादेरपि
धूमाद्यावदित्यथापि तत्तदर्थक्यपदेनतत्तृतीयोपादिसंज्ञाव्यप-
नित्येवैव सप्रतियोगिविवक्तत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थमिदुज्ञापकत्वादेर-
न्यवबोधं प्रतिहेतुत्वात् धूमादेव वज्राद्यवगाहिनात्वात् न तथा नञ
धूमादेरपि प्रख्यादित्वेन वज्रादिज्ञापकत्वादुक्तदोषतादयस्तत्र
धूमत्वरचित्यस्य वज्रिज्ञापकत्वस्य संसर्गत्वे च धूमेव वज्रिमेत्यादे-
र्धूमाद्यावदितिर्नित्यसंसर्गस्याप्रतिज्ञा तेन वज्रिनिष्ठज्ञापकत्वाभा-

यस्य यथा भेदविशेषादप्युक्तत्वादिति वाच्यं धूमत्वादिविशिष्टे कृतीया
 यस्य वज्रादिव्यापकत्वस्य बोधने विजिह्वप्रतिषेधोक्तमधिकृत्य वज्रादि
 अत्रिकृतीयाधीयधूमत्वात् धूमदृष्टिधर्मानवच्छिन्नप्रतिषेधित्वस्य धूम-
 म्मावच्छिन्नप्रतिषेधित्वस्य च द्वितीयवज्राभावात्कृत्याभावे वज्रादि
 व्यापकतायाः संसर्गत्वेन घटादावेव तादृशव्यापकतायाः सुप्रविद्यता
 त्रिवक्तृप्रतिषेधितादशेरभावस्य साध्यताघटस्यसम्बन्धवच्छिन्न प्र-
 तिषेधित्वानिरूपितेनैव स्वयसम्बन्धेन यावत् तेन वाधिवदसम्बन्धवत्
 वच्छिन्नवैकल्यावच्छिन्नप्रतिषेधित्ववैकल्यात् सत्येऽपि वज्रधूमै-
 कादेशेनोपपन्नमिति युक्तमनुरूपम् । यत्तु वज्रादिप्रदेशेऽप्येव
 कृतीयाधूमत्वे वज्रादिव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नं वज्रादिव्याप-
 कत्ववैकल्यास्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
 स्वयसम्बन्धेनैव साक्षात्प्राप्तं वज्रिणा धूमदृष्ट्यादिवैकल्यात् योऽयं धिक्
 वज्रिणा न धूमदृष्ट्यादिवैकल्यादिव्यापकतावच्छेदकीभूतकृतीयावच्छि-
 न्तस्य वज्रादिजन्यज्ञानविधेयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वावच्छिन्न
 प्रकारतानिरूपितस्वयसम्बन्धेनासम्भवात् इति तत्त्वित्यं वज्रिणा न
 धूमदृष्ट्यादौ वज्रादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया भावेऽनुभवविरोधात्
 इति हि ।

धूमादिविकृत्यसम्बन्धव्यापकत्वादिविशिष्टस्य च वज्रादेर्भूमादि-
 मरुतुभेजिभेजैव तद्व्यापकताघटसंयोगादिसम्बन्धेन अनुवाक्ये
 साक्षात्प्राप्तव्यपिच्छं धूमेव वज्रिमदिव्यादिकाम प्रयोगः । ईशाङ्गुले
 धूमावज्रिदित्यादौ च हेतुसार्थिवायाः पञ्चम्यान्धुक्तद्विभेदसम्बन्धे
 मरुतुः । घटेन मूयोविधुरोदहितदृष्ट्यादौ घटसाक्षात्पिच्छं प्रति-
 षेधित्वमेव मूयत्वात्वायि कृतीयायः । प्रकृत्या कृत्वा कृत्यायेन
 सत्यं दृष्ट्यादौ प्रकृत्यादिवैकल्यावच्छिन्नस्य मरुतुसम्बन्धवच्छिन्न-
 भेदसाक्षात्प्राप्तं वा घटसाक्षात्पिच्छेति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानादेव

चतुर्थ्या बोध्यते । मुख्यमिव परमात्मने नमस्कृत्यैव परमात्मना
 प्रीत्यलक्ष्येऽपि तत्प्रीतिप्रचारकेकासम्भवात् तत्प्रीत्युद्देशकत्वा-
 त्प्रसिद्धिः । स्वस्वकारणोपविश्यात् स्वधासाहचर्यः तेनैव विभे-
 दनात्तस्य साहेत्यादौ पिण्डेभ्यस्तस्य स्वधापदकारणकस्य इति-
 क्त्वात्तस्य तन्नेदमित्याकारकः तत्र पितृके व्यागे स्वाहादेर्देविके च
 स्वधादेर्न करणत्वं तद्वाहकप्रमाणाभावादतः पिने स्वाहा अग्नये
 स्वधेत्यादिकेन प्रयोगः । वसुधैवकुतूहलमिति श्रुतिर्वाच्यम् । अस्ति
 प्रमाणादस्मादेः प्रजानिहं कुशलमित्यर्थः अस्तिस्वस्त्यस्य कुशलावि-
 त्वात् कुशलासाक्षात्कारे तु स्वस्त्यस्तु प्रजाभवदिति वत् स्वस्त्यस्तु प्रजावा-
 नित्यपि प्रमाणात् स्वाप्तास्तेष्वेव कुशलायुधार्थैर्योगे चतुर्थी वेति
 भाग्यदिकृतेरित्यपि वदन्ति । चैत्रस्य सुखं मैत्रस्य हितमित्यादित
 इव चैत्राय सुखं मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिवृत्त्येन सुखादे-
 र्वाचानात्वाप्यधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः । सुखायाश्च समर्थं योग्यं वा भोजन-
 मित्यादावस्तमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्यं सुखादिनिवृत्तित्वं चतुर्थ्या
 बोध्यते अतस्तेनैवेत्यादौ वैषम्यमेवात्रापदस्यार्थान्तु सामर्थ्यम् ।
 दूषाच्च दाह रक्षनाय स्वाप्तीत्यादौ तु दूषाद्यनुकूलत्वकथं तदर्थम्
 नेव दार्ढ्यादौ प्राणाय व्रजतीत्यादावपि प्राणाद्युद्देशकत्वं तद्विष्का-
 भीनत्वकथं व्रजतीत्यादौ भावस्तदन्तात् तुमर्थं चतुर्थ्यानुष्ठिते । अत-
 स्त्वं परमाकार्यं नृणां पितृषु वषट् व्रजतीत्यादिक इव प्राणाच्च
 व्रजतीत्यादिकेन प्रयोगः । समानकार्यकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात्
 वषट् व्रजतीत्यादौ च वषट्वाभावात्तदन्तर्भावात् तद्विष्काभीन-
 त्वान्नेर्भजादावगमः तुमइव तदर्थं चतुर्थ्या अपि धात्वर्थेऽयं स्वार्थ-
 साक्षात्कारश्च प्राणाच्च स्वाप्तीत्यादितो न प्राणेष्वधीनत्वादेः स्वात्त्यादौ
 वषट्वाभावात् व्रजतीत्यादेः चत्वाद्याहर्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थकत्वात्
 रोचानाच्च वषट्कर्त्तव्यत्वाद्देवेष्वधीनत्वं प्राणाद्युत्तरचतुर्थ्या व्रज-
 तीत्यादौ बोध्यते इति वक्तव्यम् ।